

तुर्विचशरीरत्वमात्मनो नास्तीत्यर्थः न चार्थः ॥ चार्थकमते प्रत्यक्षमेव प्रमाणं तत्सिद्धेर्न तरेवं
 चित्तशक्तिमिदं ह्यारभ्यते न त्वदृष्टनामकिमप्यस्ति यथेष्टा चरणमेव धर्मः देहनाशो
 योक्तज्ञातत्वादिकं अपि देहधर्म इति ॥ तदप्युक्तं ज्ञानस्य देहधर्मत्वे घटे पितृत्वं प्रतीयते ॥ स
 जीवन्निर्जीवव्यवहारोपिनोपपद्यते ॥ न च संस्कारान्वितो देहो तत्पलचिरिति वाच्यं
 मृतदेहेऽपि ॥ तत्प्रसंगात् ॥ अपरं च धर्मोऽशरीरमिति देहात्मनो नैव प्रतीतिरेव तस्यानेव प्र
 माणं न च राहोः शिर इति च दोषचारिको नैव इति ॥ तत्र तात्त्विकभेदात्वात् ॥ प्रतलव्यवहित
 प्रत्यक्षसिद्धो नैवः द्विविज्ञातमात्रस्य स्तन्यप्रवृत्तयश्चानुपपत्त्या जन्मांतरीयसंस्काराश्च य
 त्वेन देहातिरिक्तः सिध्यत्येवात्मा तथा विष्णुपुराणे ॥ पंचभूतात्मवेदे देही मोह त मोह
 तः ॥ प्रहं ममेति चेत्तु ब्रह्मैः कुरुते कुमतीरती ॥ प्राकाशवायुग्निजलपृथिवीभ्यः प्रथ
 वस्थितेऽप्रनात्मन्यात्ममयं जावकः करोति कलेवर इत्यादि न वैदियाण्यत्मा ॥ चक्षु
 रादिर्जीरूपा घनं न चामि ॥ इत्यवधित नैव प्रतीतेः यो ह्यदृष्टा स एवाह मरणमीति च

नित्यं ज्ञानिस्तथासंतापस्तपश्च ह प्रहोपपूर्वक्यथार्थव्याख्यानेन निर्वाणयतीशमयती
तितथातस्त्वमन्यत॥ प्रथातिशयितसौलभ्यादिगुणं दामोदरलीलाव्यंजितात्पर्यत्र
वात्सल्यं श्रीकृष्णस्य परमपुरुषमप्रिलाभितविशेषमर्थयितुमनुसंधत्ते॥ ग्रन्तं तेलिद्वयं
ग्रन्तं तत्कल्याणगुणैकं यामादुरंतुः खालिचिना शिनामादिव्यादरोदंचितदीर्घदामाम
माश्रयकोपिसदृशनामा॥ ३॥ लोकोत्तराणि ललितानुबंधत्वदीयलोकादरणीयमीश
समस्तलोकोपितुतिहमंचग्रंथत्वमेवग्रंथयप्रपन्नात॥ ग्रन्तं तत्कल्याणगुणनामेकमु
ख्यं यामयास्मिन्नित्यर्थः स्वार्थमेवैतत्पद्यद्वयं एवंगुणपरंपराविष्टदेवतावानुस्मृत्य
संप्रार्थ्यचक्रेव्यां प्रतिजानीतेविवेकेतिविवेकत्रयरत्नोस्मिन्गुणैककल्याणवत्तात्
स्वरूपे॥ १॥ पाप॥ २॥ साध्यानां॥ ३॥ विवेकः कथ्यते मया॥ ४॥ तत्रैतत्तुविदविद्वत्स्वरूपेणतु त्रि
चेति॥ स्वरूपं तु चित्स्वरूपमचित्स्वरूपं ब्रह्मरूपमिति त्रिचेत्यर्थः तत्रचित्स्वरूपं शोध
यति॥ चित्स्वरूपं तु देवादिदेहादिभ्यो विनिघतेति॥ देवतिर्यग्ननुष्यस्वावरूपव

॥३॥

वि० त्र०

2

तेः स स्माणमप्यहं जीव इति स्मृतेऽप्येव त्वेपि सर्वदेहव्याप्तिः धर्मभूतज्ञानद्वाराप्युज्यते ॥ दी
पस्य च प्रभाद्वाराग्रहंतर्म इत्यव्याप्तिः ॥ अं दोगे प्रज्ञायावाचं समाहृत्य वाचा सर्वाणि ना
मान्याप्नोतीति ॥ ब्रह्मांडे ॥ प्रणमात्रोप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्यतिष्ठति ॥ यथा व्याप्य शरीराणि
हरिचंदनविंदुवदिति ॥ न च विभुरात्मा सर्वेषां मात्मनां सर्वत्र संनिधानाविशोयात् ॥ श
रीरादीनामविशेषप्रसंगात् ॥ न च कर्मण्यवस्था ॥ कर्मण्यकरणसाध्यत्वेन तदुत्पन्न
त्वेन साधारण्यं न यायात् किंच ॥ प्रणत्वेपि सौत्र्यादीनां योगजधर्मविशेषाच्छ
क्तिः ॥ विशोषेणैकदेहाधिष्ठितत्वं नासंभवं ॥ त्वयापि मनोवच्छिन्नस्य जीवत्वांगी
कारात् ॥ तथैव मंतव्यमिति न कश्चिद्दोषः ॥ तदुक्तं स्वदेह ॥ प्रसम्पक्कस्य गितिव्यव
स्थात्वेन ॥ सुराः व्याप्तिस्तनयुतास्त्वन्येचिदुए नैव नान्यथा ॥ विदु ए स्य स्वरूपत्वात् ॥
तद्व्याप्तिश्चेति गीयते ॥ शक्तिर्योगात्सुराणं तु विविधा व्यवस्थितिरिति निर्मलं सर्वदा
स्वरूपप्रयुक्ता विद्यादिमत्परहितं ॥ जगत्परतंत्रं तत्प्रसादैव जनितज्ञानक्रियाशक्ति

व्याप्ति

तिसंघातुरेकस्यप्रतिपन्नत्वात्॥ चक्षुरादिना तु प्रतिनिधितारूपादयएवानुभावाः नापिमनः
मनोमेनिर्मलं मनसा सर्वविदितं॥ प्रयेतितस्य ज्ञानकरणत्वेन प्रतीतेः कर्त्ता ह्यात्मा अतएव
प्राणोपिन ममप्राणगच्छतीत्याद्यनुभावात्॥ नापि बुद्धिरात्मा इदमहं जानामीति॥ ज्ञात
धर्मतया प्रतीतेः ज्ञानं जातं तस्येति ज्ञातुः प्रतिसंघातुरेकत्वेन युज्यते॥ ज्ञानस्वरूपं ज्ञा
नगुणमहमर्थेण निर्मलं नगवत्परतंत्रं च स्वस्मेव स्वप्रकाशकं॥ ज्ञानस्वरूपमित्यनेन
तस्य जडत्वव्यावृत्तिः॥ सर्वावस्थास्वरूपरुमिति॥ नैरपेक्ष्येण प्रतीतेः॥ अतिशुद्धं॥ अत्रायं पु
रुषः स्वयं ज्योतिरिति॥ ज्ञानगुणमित्यनेन॥ धर्मभूतस्यापि ज्ञानस्य नित्यत्वं तदाश्रितत्वं
च अतिसिद्धं न हि दुष्टं॥ ईदं विपरिलोपो विद्यत इति॥ यथा ते जोरूपस्यापि सूर्यादेः प्रभा
श्रयत्वं तथा ज्ञानरूपस्यापि ज्ञानाश्रयत्वमुपपद्यते॥ अहमर्थः॥ अहं बुद्धिवोच्यं अणुः
अणुपरिमाणं॥ एषो एषुरात्मा चेतसा बोधितव्यं॥ यास्मिन्प्राणः पंचधा संविवेकवाला ग्रहा
तन्नागस्य सतथा काल्येतस्य च॥ नागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्यायकत्वं तद्वत्पादिशु

सात्कारज्ञानवतएव ॥ सित्वं कर्तृत्वादिकंचतद्विततद्वदेव ॥ प्रकृतेः क्रियमाणं त्री
 त्यादिवाच्येऽपि न कर्तृत्वाद्वा निरुच्यते ॥ किं तु पराधीनत्वमेवेति ॥ नावचेष्टेन
 दिष्टविद्येऽज्ञानं ॥ यस्यात्मा शरीरमित्यादिश्रुतेः ॥ निवाशसम्पत्तयेत्यादिश्रुतेः ॥ अवि
 दित्वं स्वकृतकर्मवसतयादेहसंयोगविद्येऽज्ञानं ॥ मित्यर्थः ॥ पुनरेव नित्येति त्यागो चे
 तनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानिति श्रुतेः ॥ प्रतिशरीरं नित्यमित्यर्थः ॥
 एकात्मबोदे त्वनेनानुभूतोर्थो न्येन स्मर्येत ॥ दृष्टं एकशरीरावधि न कुर्यादीनामेका हि
 श्रुततया प्रतिसंयानं ॥ गुरुशिष्यादिष्ववस्थानुपपत्तिश्च ॥ अनुमानेन च देवदत्तोय
 ज्ञदत्ततादात्म्यश्रुत्यः ॥ तदनुभवजन्यस्मृत्यनाचारत्वात् ॥ कदाचिदपि तद्वत्तत्सुखा
 दिप्रतिसंयानरहितत्वाच्च यन्नैवं यथायज्ञदत्त इति ॥ एवं जीवस्वस्वाप्ताविकं रूपं नै ४
 रूपमायावशादन्यथात्वमप्याह ॥ प्रणादिमायया च न स्वस्वरूपगुणमेव च श्रीश
 प्रसादाविर्जीव्यं स्वरूपगुणवेत्तव ॥ स्वरूपशेषत्वादिगुणान् प्रानंदादयः ॥ तर्हि प्रणा
 दिमायाश्चिन्तत्वादनित्यं न प्रसंग इत्याशंक्य श्रीपतिप्रसादेन पुनस्तदाविर्जीवा

कं यो गिम्न तिश्च कर्तृत्वं करणत्वं च स्वभावश्चेतना चति ॥ यत्प्रसादादिमे संति न संति
यदुपेक्षयेति ॥ न च विधिनिषेधशस्त्रवैयर्थ्यं ॥ जीववृत्तप्रयत्नादिसापेक्षत्वाद्गुणवतः
तदुक्तं ॥ न विषये पूर्वकर्मप्रयत्नं च संसारे वाप्यपेक्षतु ॥ ईश्वरः कारयेत्सर्वतन्त्रेश्वरकृतं
न वेत्ति ॥ प्रनादित्वाददोषश्चापूर्णे शक्तिस्ततो हरिरिति ॥ स्वस्मै च स्वप्रकाशकं ॥ ज्ञानं
तरुमंतरेण स्वप्रकाशकत्वं ॥ धर्मभूतज्ञानस्यास्तीति स्वस्मात्सु तं ॥ ज्ञानं तु स्वाग्रयस्या
त्प्रन एव स्वयं प्रकाशते न तु स्वस्मै ॥ प्रात्मानुग्रहमिति स्वात्मानं प्रकाशयति ॥ स्वस्मै ॥
न त्वन्यस्मै ॥ स्वरूपभूतज्ञानस्य धर्मरूपज्ञानाद्विशेषस्वस्मै स्थितत्वं विषयप्रकाश
कत्वमप्रकाशकत्वाभावश्च धर्मभूतस्य स्वरूपाद्विशेषपरस्मै स्थितत्वं विषयप्रका
शकत्वं च ॥ प्रप्रकाशाभावस्वरूपानुभववेत्तायां स्वरूपे उल्लेखः ॥ स्वयतिरिक्तानुभ
ववेत्तायां धर्मभूते उल्लेख इति ॥ कर्तृज्ञोक्ततया ज्ञातं जगवच्छिषमेव च ॥ प्रविद्विषो
गयोगार्हमनेकं च समीरितं ॥ गुत्र ज्ञातत्वाद्यस्वात्मनः स्वात्मा चिकीर्षन् एष हि दृष्ट
इत्यादि श्रुतेः ॥ न त्वात्मनः साक्षित्वमेव सत्यं ॥ तथापि साक्षाद्व्यतिरिक्तं ज्ञायामिति सा

का मुक्ता नित्यमुक्ता नानाद्वैविध्यमाह ॥ नित्याः परिजना मुक्तास्तथैवोक्ता परिच्छदाः नित्यमुक्ताः प
 रिजनाः परिच्छदा इति द्विजोक्ता इत्यर्थः ॥ परिजनाः अनेन तस्य ह्यविच्छुक्ते नारयः परिच्छदस्तु
 किरीटमुकुटसंख्यवक्त्रापात्ररत्नयुचवर्गाः ॥ प्रात्मारम्भेण मपि मनोमोहावहत्वादास्तत्र
 मेव परिच्छदानामित्यग्रे निरूपयिष्यामः ॥ कादाचित्कमुक्तेषु नैदमाह ॥ कादाचित्का जगव
 ताके बलाद्येति ते द्विजाः ॥ जगवता जगवत्पराः शेषत्वस्वरूपानुरूपजगवत्स्वरूपगुणवि
 भूतिसाक्षात्कारानन्दनिर्भराः केबलाः पर्यवसानभूमिभूतजगवदनुभवमलयैर्नूने
 पूर्वलिप्तिताः ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वप्रमानवः ॥ प्रात्मन्येव वसंतुष्टस्तस्य का
 र्येन विद्यते ॥ इत्यत्रोक्ताः ॥ जगवत्परा एवेदमाह ॥ प्राचा इत्यादि द्विजेत्यनेन प्राचा गुणानुस
 चानपराः कैः कर्तव्यतत्पराः इति द्विजा गुणानुसचानपराः ॥ स्वामित्वसौलभ्यादि गुणानुपरि
 शीलनपरवशाः कैः कर्तव्यतत्पराः दामनिर्माणदि क्रियापराः केवलानां द्वैविध्यमाह ॥ केबला
 यदुःखाभावेकतत्पराः ॥ प्रात्मानुभूतिपरमो इति द्विजा समीरिता केबलास्तु दुःखाभावेकत
 त्पराः ॥ जरा मरण मोक्षाय ममास्मि त्ययजंतिये इत्यत्रोक्ताः दुःखप्रतिबुद्ध्यानुसचानेन तन्नि

द्विष्य चरुपास्विताः॥ ग्रा तत्रपन्नास्तु संसारमसहमानास्तत्ता एवैव जगवत्त्रासौ स
त्वा हृदयाः॥ ग्रथमुक्ता नानेदमाह॥ नित्येति॥ नित्यकादाचित्क ज्ञेयं नुक्ता अनिष्टि
द्विधा॥ तत्र नित्यानामकदाचिदपि गर्भे जन्म जरादिः स्वमननुभूयास्विताः॥ अनन्तत्वेन
तेय विश्वक्तेनादि नित्यासिद्धपुरुषानित्यत्वे प्रमाणं तद्विद्मोः परमं परं सदापश्यंत
सूरय इति॥ ध्रुवा सोऽग्रस्य कीरयो जनास इति नृग्वैदे कीरयः॥ ग्रात्मनि होपकर्ता
रो जना सो जना ध्रुवासः॥ ध्रुवानित्या इत्यर्थः॥ न कर्हि चित्तत्पराः शान्तरूपेन ह्यंति
नानि निष्कले टि हेतिरिति॥ श्री जगवत्तत्तलीयस्वंचे॥ कादाचित्कास्तु नृवं न्निहेतुव ग
दात्त संवंचे नानादेरज्ञानाद्विमुक्ता सकल संकोचापाये जगवत्स्वरूपगुणविभूती
र्जगवत्प्रसादे नैव करतला मल कवत्सा तात्कृत्यप्रियः यत्पासहसा लोकासा नू
प्पसा मीप्पसा र्छिंसा यो ज्यत्पनु भूयत दनु भवजानित प्रीति विरोधेण वस्त्रान्स्थले
प्पनवतिष्ठमानाः॥ सर्वदेश सर्वकाल सर्वान् स्वोचितकालशेषव्यतिं कुर्वाणाः मेव

5

लुजं त्वं विभुतातथा ॥ कलाकाष्ठादिनृपसंख्यादीनां सहायता ॥ उपकरणं त्वं स्पष्टमन्यत्
 एवमाद्याविकोषास्तु ज्ञेयाः प्रकरणं तरे प्रथमं त्वं स्पष्टमन्यत् ॥ वृद्धत्वाद्वा द्रष्टेति प्रोच्यते
 गवानपरः वृद्धत्वात् स्मिन्नगुणस्तद्रूपेति श्रुतेः ॥ वृद्धत्वाद्वा द्रष्टेति प्रोच्यते ॥
 इति स्मृतेश्च ब्रह्मपरिरहन् वदित्वमिति ॥ यास्कनिरुद्धे शब्देन च स्वभावतो निरस्त
 निखलदोषान्नवधिकातिशया संयोगेयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमो विधीयत इति
 भाष्यकारोक्तेः शुभगवान् ॥ पूर्णं षडस्य सर्वं श्वरः प्रोच्यत इत्यर्थः ॥ उक्तं च वै सर्वमुद्देमह
 विभूत्या रम्ये परे ब्रह्मणि शब्दतोऽपि वै प्रोच्यते न गवानिति ॥ परमब्रह्म नृपस्य वा
 सुदेवस्य नात्मा इति ॥ सर्वनिखिलहेयं प्रत्यनीकानंतकल्याणगुणकरोऽपि व्यपंगलः
 वासिष्ठो नंतपरिजनसेव्यमानः ॥ स्थानुर्नृपदिग्यान्नरण्युचपरिव्रतः परमपदनिलयः श्री
 भूतीलासयेतोलीलाविभूतिनायकः सर्वेश्वरः एक एव तस्मिन् निरवयवनिरंजनः ॥ वि
 श्वोर्नृकं वीर्याणि प्रबोचयः पार्थिवानि विममेरजासीति नते विमो जायमानो न जाते देवम

५ मैत्रेयमगवो वृद्धः सर्वकारणकारणे ॥ तत्र पूज्यपादार्थीतिः परिभाषा समन्वितः ॥ शब्दो यं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युप
 चारतः ॥ एवमेष ५

विग्रहः
 विग्रहः

॥७॥

प्रप्राकृता
वेत ४

वृत्तिमात्रनिष्ठाः प्रात्मानुभूतिपरमाः स्वस्वरूपानंदसाक्षात्कारसंतुष्टाः ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्या
दात्मतत्त्वसम्प्राप्तवः ॥ प्रात्सम्येव संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते इत्यनेनोक्ताः ॥ प्रथावित्स्वरूप
माह ॥ प्राकृताप्राकृततया कालरूपतया तया ॥ प्रवित्स्वरूपं त्रिविधं पूर्वचार्यैरुदाहृतं ॥ प्रवि
तत्रिणा प्राकृताविति गुणकार्यत्वं कालश्चेत्यर्थः ॥ तत्र प्राकृतावित्स्वभावमाह ॥ तत्र च जडत्वं गुणकार्य
परिणामित्वमेव ॥ प्रच्छादने निजपररूपयोः प्राकृताविति जडत्वं निजस्वरूपाज्ञातत्वं गुण
कार्यत्वं सत्त्वादिगुणजन्यत्वं परिणामित्वं प्रत्ययाभावत्वं ॥ निजपररूपयोः स्वात्मपरमात्म
स्वरूपयोः ॥ प्रच्छादने च प्राकृताविति चर्मविक्रोधा ज्ञेया इत्यर्थः ॥ प्रप्राकृतावित्स्वभावमा
ह ॥ प्रप्राकृताविति ज्ञानजनकत्वं शरीरता ॥ स्वेच्छानुरूपोपितया परिणामो भवेदिति ज्ञान
जनकत्वं स्वरूपापन्नज्ञानानाच्छेदकत्वं प्रलौकिकशरीरभावः ॥ नावद्विग्रहस्य पंचोपनि
षन्मयत्वप्रवणतः ॥ तत्रोपनिषन्मंत्रप्रजापंचाक्षरवाचा प्राकृता इमं पंचकप्रयत्नं ॥ त
च्च ज्ञानानंददानावरकमिति ॥ ज्ञानानंदप्रयत्नमयि श्रीविग्रहस्य सिद्ध्यति ॥ तत्र दिष्टानुसा
रेण मानुषमात्राकारेण परिणतिश्चाप्राकृतावित्स्वभाव इत्यर्थः ॥ कालरूपस्वभाव

त॥ धरणीशेषसंवादे सच्चिदानंदविग्रहमिति॥ उपनिषदितमेतजो विंदं सच्चिदानंदविग्रहमि
 ति॥ ननु विग्रहादिशब्दानामात्मवाचकत्वेमेवेति चेन्न॥ प्रतसी पृष्यसंवाक्यं नाप्रिस्थाने प्र
 तिष्ठितमिति॥ विंदुपनिषदि दुर्दर्शमिति॥ गंभीरमजशामं विहगर्हमित्यन्तातोपनिषदि॥ प
 प्रकोकप्रतीकाशमिति॥ योपनिषदि प्रकृत्या सहितः श्यामपीतवासा जटाधर इति॥ राम
 नापिन्या पुरुषं हृषिगन्तमिति॥ नावर्णविभ्रागोक्तेः॥ जराघरण निर्मुक्ताः सर्वधर्माः स्वभा
 वंत इत्यन्तातोपनिषदि॥ जराघरणदिरात्मन्यप्रसक्तत्वाच्चरीर एव तान्निर्मुक्तवचनं संगच्छ
 ते सास्मितं प्राबयन्मुषमित्यादेः॥ श्रीभागवतदिषु बहुशः श्रुतत्वाच्च विवेकी प्राप्यकारे
 णपि श्रीभास्व्ये उक्तेः॥ यथा स्यादेतत्॥ यदि त्रिगुणप्रयः प्राकृतो स्य देह स्यात् सत् सत्त्वा
 मिमतानुचूपरूपो प्राकृत एवेति सर्वमुपपन्नमित्यादि तदिदमाह श्रुतिः॥ प्रजापमानो वि
 दुग्धा विजायते तस्य जीराः परिजातं त्रियोनमिति स्मृतियु॥ प्रजापिसन्नव्ययात्मा भूताना
 मीश्वरोपि सन्न परित्राणयसा चूना विनाशाय च दुःकृतमिति॥ प्रप्रप्ररुतिं स्वामिति॥ प्र
 रुतिं स्वभावः स्वमेव स्वभावमास्थाय न संसारिणमित्यर्थः॥ प्रात्यप्राययेति स्वसंवल्लर

२ प्रकृतिं ज्ञा मधिष्टाय संभवात्मा तं प्रायया

ॐ य एषो न रादिते हि रा एष यः पुरुषो ह इषते

हिमः परमंतमायेति सहस्रं नाम हिमानः सहस्रं इत्यदि श्रुतेः निर्दिष्टानंतवत्त्वात् गुणं कर
त्वे सिद्धं गुणान्ननस्तेपि गुणान्नयोवाच्यतंतस्य गुण ननेतात् ॥ १ ॥ को नाम तत्प्येत ॥ नोतं
गुण नाम गुणस्य जगमूर्धो स्वरयेन वपाप्रमुखाः नंतं विहास्य ह्यप्री पुनयो ग्राज्ञास्ते मा
यावन्नस्य पुरुषस्य कुतोपरेये गा यन्तु गुणान्दशशतानन ग्रादिदेवः क्रोद्येयनापिस
भवस्यति नोत्स्यपारं इत्यदि स्मृते ॥ ननु कथं दिव्यमंगलविग्रह विशिष्टत्वं भगवतः वि
ग्रहस्य कर्म चीनत्वमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ भगवद्विग्रहस्य नैकश्रुति स्मृति सिद्धवान्न संदेहः
तथा हि पुंशो देवो हिरण्य इमं ॥ हिरण्यवेका ग्राप्रा एत्वा त्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कण्ठात्
पुंडरीकमेव प्राक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ॥ वे सर्वेभ्यः पा
प्मभ्यो य एवं वेदेति कण्ठा समित्यस्यार्थः ॥ वं जलं पिबतीति कपिनालं तत्रास्ते इति कण्ठा
संतेनाह्ला नामित्युक्तेन वति ॥ तादृशं पुंडरीकं यथा एव तस्याक्षिणी इति सुवर्णः ॥ अत्र प्राह
तः ॥ प्राहृतस्येव देहस्य कर्म चीनत्वं भगवद्विग्रहस्य प्राहृतत्वान्न तथा त्वं नारते ॥ ननु
तस्य संस्था नो देहोऽस्य परमात्मनः बृहद्देहमेव यो वेति त्रैलोक्यं बृहत्स्य परमात्मनः
सर्वस्माद्बहिः कार्यः श्रौतस्मार्त विधानतः पुरातनस्या बलाकापि सत्त्वं स्नानमाचरे

रूपानि ॥ तत्करोति नरेभ्यः देवतिर्यङ् ॥ मनुष्याख्येष्टा वंति स्वलीलया जगतामुपकाराय न साक
 र्मनि मित्रजे तिसरि त्समुद्राश्च हरेर्शरीरमित्यादौ तु शीर्यते ॥ नित्यमेवास्माद्विष्णोस्तु जगदी
 दृशं रमते च परोयास्मिन् चरति तस्य तज्जगदिति ॥ निरुक्ता शरीरपदवाच्यत्वं ॥ जगति एतस्मिन्
 नित्यत्वं ॥ धर्मि ग्राहक प्रमाणसिद्धमिति ॥ किंच मुक्ता नामपि नित्य शरीर अवण्डगवति कैमुत्य
 मेवापतितं तथाहि ॥ प्रपुज्यमाने मपि तां मुद्रां जगवतीं तनुं प्रारब्धकर्मनिर्माणे नियतत्वं च
 जौतिक इत्यनेन जगवत तनूनाम प्राकृतत्वमप्यं च जौतिकत्वमकर्मारब्धत्वं चोक्तं ॥ न कर्हि
 बिन्मत्यराः शांत रूपेण स्युः ॥ नो निमिषो लेटि येष्वाग्रहं प्रियं प्राप्ता सुतश्च सखा गुरुः सुह
 दौ दैवमिष्टमित्यनेन नित्यत्वं चोक्तं ॥ यं धर्मकामार्थविमुक्ति कामानजंत इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥
 किं त्वाग्निषोरात्पि देहमव्ययकरोतु मेदन्नदयो विमोक्षणमिति ॥ गजेंद्रस्तु तौ प्रव्यये देहदा
 नोक्तेश्च न न जन्मस्य कथं नित्यत्वं उच्यते न स नित्यत्वे जन्मस्य प्रयोजकं अपि प्राकृतत्वं क
 र्मारब्धत्वं चेति ब्रूमः तदेव जगवदिग्रहः सिद्धः तस्य दिव्यमंगलत्वं च ॥ महावराहे सर्वे नि
 त्यासाश्च ताश्च देहास्तस्य प्रहात्मनः ॥ हा नो पाहानरहिते नैव प्रवृत्तिजाः क्वचित् परमानंदसं

पोण ज्ञानेनेत्यर्थः ॥ आयाचपुनं ज्ञानमिति नैघण्टवे ज्ञानपर्यायतो ज्ञेः कश्चिद्विप्रप्रत्यगात्मनमेतदना
 वत्तवस्तुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ज्ञानप्रसादेन विमुक्तस्तत्त्वस्तुतं पश्यति निष्कलं प्रापमान इत्यादि
 श्रुत्या तस्मिन् रूपत्वमप्युच्यते ॥ अस्मात्वनन्यथा कश्चरग्रहमेव विरोजुत ॥ ज्ञानुद्भवं च तत्वेन प्रवेष्टुं च
 परंतप ॥ मया प्रसन्नेन तवाजुनेन रूपं परं दर्शितमात्मयोगादित्यादिना तद्दर्शनस्य दुर्लभत्वात् नन्यत्र नै
 कत्वमप्यत्रोक्तेः ॥ अत्र प्राकृतत्वं तथा कल्पितत्वे भगवतः प्रतारकत्वे दोषापत्तेर्विच ॥ स एव ज्ञेय इति
 अतिरेव सरीरत्वे प्रमाणं ॥ ईदृशं हि चतुर्थापारो वा उभयो रपि ॥ शरीरघंतरेण नुपपन्नेने
 ब्रह्म हृदाय ॥ प्रादिकं च येन तस्मिन् विचित्रा जस्पना जावयेकमप्यितं यास्मिन् ॥ विष्णो निभुव
 ना तस्मिन् इति ॥ स जेदेग्रपरं च सविश्वकृत सहिसर्वस्वकृतेति श्रुतेर्जन्मा घस्य यत इति
 सत्रा जतस्वकर्तृत्वं निर्विबादं ईश्वरः ॥ सविग्रहः ज्ञानेच्छाप्रपन्नवत् ॥ कर्तृत्वात्कुलालवत्
 सबविग्रहो नित्य ईश्वरकरणत्वात् ज्ञानवत् ॥ इत्याद्यनुमानेनापि तात्त्विकः ॥ अत्र कुपत्पुत्रा वि
 ततिरेभानादिकं श्रुतिसहायतया भेदबलमिति सर्वसंभोजसं ॥ ग्राह्यं च गवा न्यराशराः श
 मस्ताः शत्रयश्चेता उपपन्नप्रतिष्ठिता ॥ तद्विषय रूपवैरूप्यं रूपमन्यदरेर्महत् ॥ समस्तशक्ति

म
 प

४

नृणां पारीना इत्यादित नृदृष्ट्यं तमद्भुतं चालकमंबुजे स एषित्यत्र तत्साहित्येनावतारश्रव
 णं चैतन्ममेव त्वेनात्मंत नरेदोभावावेतादात्म्यवपरिच्छदानं शेषं एतत्तदभिप्रायेणेवोक्तं
 नारायणवर्मस्तोत्रं ते यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयं भूषणपुत्रलिंगारया
 चक्षुःशक्तीः स्वमायया ते नैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्कुरिः पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा
 सर्वत्र संगमो इति एकात्म्यानुभावानामात्मपदमाणां तदंगप्रत्यंगनैव्याधायकं यिस्त्वयं
 विकल्परहितः तैश्चैतन्ममपत्वेनास्मिन्नएवानुभूत इत्यर्थः तथैव स्वमायया स्वरूपशक्ता
 नृषाणां घटिनास्तद्विचित्राः प्राकाररूपाः शक्तीश्चक्षुः तां अपि ते स्तथ्यानुभूता इत्य
 र्थः ते नैव विदुः दनुमवप्रमाणेन तद्यदिसत्यं स्यात्तदित्यर्थः तैरेव नृषाणां हितं हितैः
 सर्वैस्वरूपैस्वरूपाः शैर्नः पालित्वर्थः तेन पूर्वोक्तं परिच्छदानं विद्रूपत्वसाधितं प्रथ
 परमपदनिलयत्वं प्रतिष्ठु स भगवान्कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वमेव ग्रीति प्रनेन
 श्रीवैकुण्ठस्य चैतन्यानेदमप्यरूपत्वमुक्ते दिव्ये ब्रह्मपुरे ब्रह्मेष्ट परमात्मा प्रतिष्ठित इति
 एष आत्मा लोक इति यत्तत्सूक्ष्मपरमं वेदितव्यं नित्यपदं वै सवमाभनंति एतल्लोकान

दोहा ज्ञानमात्राद्यु सर्वतः सर्वसर्वगुणे पूर्णं सर्वदोषविवर्जिता इति सर्वगुणेः पूर्ण इत्यनेन
पंचोपनिषन्मय त्वदि व्यात्मस्वरूप तदाश्रयकत्वा एगु ए प्रकाशत्वे क रूपत्वापरमिते ज
स्त्वनित्य यौवन लावाण सर्वगं यतिमनाहरे नित्यपुनः प्रोपत्वमुमुक्षुनाश्रयत्वादयगु
ए ज्ञेया ॥ विष्णुपुराणे ॥ तद्विस्वरूपवै नूष्णं रूपमन्यदूरेरिति ॥ अतएव परिजनपरिसे नम
नत्वं सनकादिभिर्द्वयं यथा तृतीये ॥ तं त्वागतं प्रतिहृतौ पथिकं स्वयं प्रिरिति निषेधमान
मवि वैर्ययो वितमिति च ॥ यामुनावाप्यं स्तोत्रस्वानु रूपदि व्याभरण पुचपरिवृत तत्वं
स्वानु रूपत्वं नाम वैतन्यमयत्वेन नित्य स्वागसाहि सुतृतीये पुनः ॥ वैतन्य तत्त्वमम
लं माणिमस्य कंठे इति द्वादशे कौस्तुभमयदे शेन स्वात्म ज्योतिः विभक्त्यंज इति विष्णुपुरा
णे ॥ प्रात्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणमलं विवर्जितं कौस्तुभमणिं स्वरूपं भगवान्कुरि
ति ॥ आयुधानामपि वक्रादिभिर्भूति चरैर्निजायुधैरिति भूति चरत्वेन वैतन्य रूपत्वं प्रसि
द्धमेव नारायणवचवादिषु तत्प्रायशनाश्रयते चक्रं पुनः तानलेति गदेकानिस्पृशत
विष्णुलिङ्गे निष्पदि निष्पद्यं जितप्रियासि वृष्णाऽवैनायक य हर हो भूतग्राह्य पूर्णय

ज्ञे॥ वनैः शोपवनेः शुभे वापी कूपतडागैश्च सखंडैः सुमंरितं प्रप्राकृतसुरैर्वधमपुतावै सम
 प्रमितिः प्रत्रास्य लोकस्याप्राकृतत्वोत्सासभाप्रासादादिबर्णेनेन च सर्वेषां बोधनिष्ठसु
 नूपादिति पाशोत्सावा प्राकृता विदुः नावमावित त्वज्ञेयतया च पंचोपनिषत्प्रधान
 पंचोत्तरवाच्या प्राकृतद्रव्याश्च त्वं सर्वस्य हेतुः स्वदेशी सन तुमार मार्कं देय संदोहः॥
 यो विष्णुभक्तो विप्रैः शंखचक्रादि विनिर्मुक्तः सयाति विमुक्तो बंधैर्दाहप्रलयवर्जितमिति
 प्रजया मादि शब्दे स्थानवाचकत्वमयास्य स्वरूपं मात्रा चरत्वाख्यायां प्रमाण
 नावः॥ प्रत्रा न्यत्र तत्प्रमाणेनैप्रिगच्छति मे स्थानं यद्गुणपरमं विदुरिति साक्षादेव स्थान
 शब्दतिगादप्रमाणतः॥ दृष्टारण्यके षष्ठे अध्याये॥ प्राणः पंचावितरः पुराणं मास्य व्यो
 नुचितो मयैव तेन चीराः प्रपियांति ब्रह्मविदुः क्रम्य स्वर्गलोकमितो विमुक्ता इति प्र
 स्फार्थः॥ प्राणः सृष्टिः दुर्ज्ञेयः पंचामार्गः प्रात्मनः वितरः विस्तीर्णं संसारसमुद्रस्य तर
 एतु त्वात्तयो पुराणैः प्रनादिपरंपराप्राप्तः प्रामुमुक्तं स्पष्टमहेतुः प्रयैव चित्तः साक्षा
 त्कृतः साक्षात्कारोपित इव लेबनेन मयैव प्राप्त इत्यर्थः तेन मार्गोऽप्यपि चीराः चीरितः

C शब्देन प्रपंचातीतलोकोभिधीयते पादविभक्तिशब्देन तु प्रपंच इति यथा तत्रैवात्रिपाद्योक्तिः परं धाम्नि
 विदुर्लोकसारं विदंतितत्त्ववयो योगनिष्ठा इति॥ पिप्पलादसाखायां श्रीशुकेनाप्युक्तं स्वं
 लेखं न विदस्ते वै यत्र देवो जनार्दन॥ ग्राहुर्यत्र धियो वेदं सकर्मकमतद्विदः इति स्वस्व
 रूपभूतं वै तं न्यानंदमयत्वात्॥ अस्म्यविदो नंदमयत्वेऽप्यप्राकृता विद्विश्निष्यत्वेन वृक्ष
 सभासरः प्रासादविमानादि नानावैचित्र्यरचनात्ते ज्ञेयं॥ तयोत्तमं पद्मे चरन् वडे त्रिपादि
 भूतेर्लोकसागुग्रसंख्याताः प्रकीर्तिताः शुद्धसत्त्वमाया सर्वत्रसानंदसुखाद्वेषाः सर्वे नि
 त्यानिर्विकारा हेयरागा विवर्जिताः सर्वे हिरण्येयैः कोटिसूर्यसमप्रभाः सर्वे देवमया दिव्या
 कामक्रोधादिर्वर्जिताः॥ नारायणपदांजो जज्ञैः करसंसेविता निरंतरसामगानपरिपूर्ण
 सुखं श्रिताः सर्वपंचोपनिषदस्वरूपा वेदवर्चसः ते ज्ञास्विनः इति॥ अत्र त्रिपादिभूतिर्नि
 त्यास्यादनिस्पृहादमैश्वर्यं नित्यं तद्रूपमीशस्य परं चाम्नि स्थितं शुभं॥ अत्र युतं सांभृतं दिव्यं
 सदा यौवनमाश्रितं नित्यं संभोगमैश्वर्यमिषा भूष्यावसंभृतमिति॥ श्रीनारदपंचरात्रे॥ ब्र
 ह्मनारदसंवादे जितं ते स्तोत्रलोके वैकुण्ठनामाने दिव्यखड्गसंयुतं॥ अत्र वैष्णवानाम
 प्राप्यं गुणत्रयविवर्जितं नित्यमिदं संपादनीयं तन्मये पादं कालिकैः सना प्रासादसंयु

नामयु

कत मूर्धाभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकमनातन इति ॥ ब्रह्मलोकैवैकुण्ठारव्यः सनातनः नव
 सत्यप्रपञ्चातर्वर्त्तौ इत्यर्थः ॥ प्रपञ्चपूर्वकालमेव ब्रह्माणैवैकुण्ठस्य प्रदर्शनात् ॥ तदुक्तं द्वितीये
 तस्मै स्वलोकं भगवान्मज्जाजितः ॥ संदर्शयामास परं न यत्परं व्यपेतसंक्षेपं विमोहसाधनं
 स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैः प्रियं तं प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः ॥ सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥
 न यत्र माया विमुक्तापरे हरेरनुब्रता यत्र सुरासुरा विताड्यस्मिन् तस्मै श्रुतं द्विस्त्रोः परमं पदं सदा
 पश्यन्ति सूरय इति ॥ एवं श्रीवैकुण्ठस्य नित्यत्वात् प्राकृतत्वेनैतत्पूज्यं न रूपसिद्धे श्रीभगवद्विग्रह
 स्वेवाचिंस्त्यक्त्वा नाना रूपं प्रस्थाप्य विरुद्धं ॥ महैवैकुण्ठस्य स्मरन्तं बोद्धुं ॥ पापोत्तरं रवं
 श्रीशिवेन प्रधानपरम्योम्नैरन्तरे विरजानदी तस्याः पारेः परं यो मन्त्रिमाकृत सनातनमि
 त्यादि एवमादिगुणोपेतं तद्विस्त्रोः परमं पदं प्रित्यन्यपि वैकुण्ठवद्भुक्तः प्रपञ्चातर्गतो अपि संति
 चेपि हिरण्यकेशगुप्रभृतीनामपि गमनागमनादिकं वर्णयते ॥ यद्भुत्वा न निवर्त्तते तदा मप
 रमं ॥ हरेरित्युक्ते त्वात्ते परमपदं न्य एव तदन्तरा नूता ज्ञेयाः ॥ श्रीवैकुण्ठकल्पितो येन येन लो
 को नमस्कृतः ॥ रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तान्प्रियकाश्च येन तियोनिस्तु यथा भगवतः प्रपञ्चेऽपि वि
 जीवमात्रं जन्म प्रजायमानो बहुधा विजायते तस्य चिरापरिजानेति योनिमिति श्रुतेर्न न्यक

ब्रह्मविदः संतः इतश्चारीरानुक्रमविमुक्ताः विरोधेण संसारान्मुक्ताः संतः स्वर्गं च न
दुःखेन संतिन्नं न च गूस्त्रमनेतरं ॥ अप्रमिला व्योपपन्नं च सुखं स्वर्गं यदा स्पष्टमिच्छुः
नंदरूपं लोके वैकुण्ठं यांति यथा हृतयाते पियांतीति तथा तत्रैवाग्रेतस्मिच्छुः सुत
नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च एषं पयाव्रजं हानुविहसस्ते नैव ते ब्रह्मवित्तैजसः
पुण्यं चैवं न ततास्मिन् लोके शुक्लं स्वेतं च रूपं स्फटिकरत्नं तौ इदं समानतादृशौः प्रा
सादेः स्त्री पुंसश्चारीरैश्च परिच्छेदे रूपलक्षितं मुद्गसत्त्वप्राचीनानंदसंदेहं ॥ उत्पत्तौ
तरे नीलं कृष्णं जनानं ग्रात्मनो रूपं वस्त्वंतराणं वपिंगलमित्यादि पूर्ववत् ॥ एषं पया
व्रजं एण ईश्वरो मेव प्रसिद्धोऽनुचितः ज्ञातः तेन यथा ॥ ब्रह्मवत् ब्रह्मज्ञः स न तेजसः
परमं यो महत्तेज इत्युक्ते स्तेजः शब्देन भगवानूतदीयः ॥ प्रपन्न इति यावत् पुण्यं चैव
यासना जनितं भक्तिं च त्वाण पुण्यं च अस्ति यं लोके प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ तस्माद्भूतं तम
नवद्यमनंतपारसर्वज्ञमीश्वरमकुठविकुंठधिष्ण्यमित्येकारं शौः प्रातपन्नं तु वैकुण्ठमि
ति द्वादशौ ॥ प्रपंचातीतत्वं त्वापि ॥ नित्यत्वं ग्रीवाया जनलो कस्तु महद्भौ कस्तनद

स्य वाराणस्यादि द्वयेधिकार उत्तरार्द्धे तत् शक्तिद्वयस्य

॥७३॥

वेधितरमस्य भूर्ध्व त्मपये निरम्या श्रुतिः समुद्रा इति ग्रन्थे ज्ञान जगतो विष्णुपत्नी तिम्रियवत्सना
प्रमत्तलषापान्तिर्यादि प्रतिजातं तन्मातुल्य प्रकाशक मनुसंभेय ॥ विष्णुपुराणे तिस्रैव सा
जगन्माता विष्णोः श्रीरत्नपथिनी ॥ प्रथम सर्वांगतो विष्णु स्नायैवेयं द्विजोत्तम इति तत्रैव एवं यथा
जगत्सामी देवते देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी विष्णोर्देनु रूपेण ॥ करोत्येकात्मनस्तनूभि
त्यनेन ब्रह्ममंडले श्रीरात्रा रूपेण द्वारकादिभु सैव श्रीरुक्मिण्यादि रूपेण नुसरतीति ॥ एक
धाविहयावेव सतथावसहस्रधा ॥ अने तथा स्वसंकल्पादा ज्ञविंकरविग्रहेत्यादेः वाराण
स्याविग्रहेत्यादेः ॥ वाराणस्या विष्णुलाक्ष्मी विमलापुरुषोत्तमे रुक्मिणी द्वारकाया तुराचा
वृंदावनेवने ॥ इत्यादि वं तू पूर्वांक्तं बहिरंगान्नि द्वये द्वारकादि द्वयेधिकारस्येतत्परं ज्ञेयं वं
दावनं विपत्यनुदत्तं तस्यै प्रतुष्यता कृष्णेनात्मज देवी तुराचा वृंदावनेति पाप्मोक्तेः ॥ अन्त्यत्र
देवी विष्णुलाक्ष्मी विमलादिकृतिधिकारिणी वृंदावने सा साद्राधिकै बधिकारिणी तस्यै रा
याया लक्ष्मीत्वं बृहज्जैतमीयं दृष्टव्यं ॥ यथा देवस्य भूर्ध्व त्मपये पीतवस्त्रादिभूषितो देव
स्यात्तेदृशेण तत्तद्देवसमप्रज्ञा ॥ रक्तवस्त्रपरीयानां रक्तालंकारलंकृतो श्रीरात्रो वामनागो
तु प्रजय इति तत्परः लक्ष्मीप्रणवमुवाच राधिकायै नमो लिखेत् ॥ राधिका प्रतुरारम्या त

11

॥७३॥

येचमेदिग्यमित्यादिस्पृतेभ्यस्तथैववैकुण्ठस्यापि कल्पनमेव ननु प्राकृतबलत्रिमत्वं उभयत्रापि नि
त्यत्वात्॥ विकुण्ठस्पृतस्यैवैह वैकुण्ठमूलवैकुण्ठे तु स्पृष्टे प्रागेव ब्रह्म एण्डमिति तदेव परमं एहं
निलयत्वं साधितं श्रीमन्मलीलासमेतत्वं च पापे सामान्यावियुते हरेः॥ प्रंतोस्मिन् साश्रुतेपदे
तस्पृतु॥ जागरूकेस्मिन् युवानौ श्रीमन्नातनौ यतः स्वसरोर्युवती नृलैस्ते विष्णुबल्लभे इति
साधान्येसाधारणैः॥ प्रासमंतादिपुनेविषुलेतैरहिते इत्यर्थः॥ प्रतेप्रपंचेद्विर्जते प्रास्मिन्
मूलभूते इत्यर्थः पंचरात्रे त्रितंत्रे स्तोत्रे च श्रीकृष्णं प्रयासार्द्धं मलीलाभूमिषु के शवमेघ
रूपामं विसालाक्षं कदाचिदप्यामिबल्लुघेति॥ अत्रप्रियो नित्याविना जावसेवं प्रमाणानि
अनपापिनी न गवतीयाः साक्षात्संनो हरेति॥ अनपापित्वं ह्यश्रीर्षं पंचरात्रे परमात्मो ह
रिर्हं स्रष्टुं श्रीरिहोदिता श्रीदेवी प्रकृतिः प्रोक्ता के शवः पुरुषः स्मृतः न विष्णुना विना दे
वी न हरिः पप्रजा विने नित्युते अ॥ श्रीमते लक्ष्मीशुपल्यौ प्रहारात्रे पार्श्वे इति॥ गंधद्वारादुरा
धर्षमिति॥ यं कामकामयते तमुग्रं कृणोमि त्रय्याणं तमृषितं सुमेधां गृहं रुद्राय च नुरात
नोमि॥ ब्रह्मादिष्वे सर्वे हंत वानुग्रहं जमाय समरं कृणोम्यहं धावापयित्री ग्राविवेशः प्रहं

रमित्यादि श्रुतेः एवं ब्रह्मणः परत्वं साधयित्वा तदवस्थानेदमाह ॥ अंतर्ध्यामी बहिर्ध्यामी द्विविधो
 जगत्कारणः ॥ अंतर्ध्यामिन् प्रत्यक्षं तास्त्वित्वा प्रेरकत्वं स एष प्राप्तांतर्ध्याम्यमृत इत्यादि श्रुतेः ईश्वरः स
 वे नूतानां हृद्देशे नृणां तिष्ठति त्वादि श्रुतेः ॥ स चांतर्ध्यामी उपासकानां सविग्रह प्रतिभाति
 यथा प्रह्लादस्य प्रतिभातमुत्तं दितिं प्रतिकस्ययेन अतर्वादि श्रुत्यामलमब्रूनेत्रं स्वपुरुषं चानु
 ग्रहीत रूपं ॥ पौत्रस्तव श्रीललना ललनां दृष्ट्वा स्फुरत्कुंडलं प्रीतिताननमिति तृतीयस्कंधे ॥
 तेषां तु चिन्मात्ररूपेणैव प्रतिभाति ॥ बहिर्ध्यामिन् बहिस्त्वित्वा नियामकत्वं यथावतारादिषु प्राप्ति
 दुमेव अंतर्ध्यामिद्वैविध्यमाह ॥ चिदविष्टं च पूर्वत्वा दंतर्ध्यामी द्विधायतः चिदंतर्ध्यामी प्रचिदंतर्ध्यामी
 ति द्विधेत्यर्थः स्पष्टमेवैतत् ॥ चित्ताचितोस्तत्संकल्पा तु सांख्ये प्रवृत्तिमत्त्वात् ॥ बहिर्ध्यामिद्वैविध्य
 माह ॥ बहिर्ध्यामी नित्यलीलाविभूतिनिलयेत्युक्तिद्विविधेत्यर्थः ॥ नित्यविभूतिनिलयत्वं स
 प्रमाणं प्रागुक्तमेव लीलाविभूतिनिलयभेदमाह ॥ लीलाविभूतिनिलयो मूर्त्यैवावतार
 कः मूर्त्यैव ॥ प्रवतारश्चेति द्विविधेत्यर्थः ॥ प्रवृत्त्युत्पत्त्यादिमात्रसंपादकगुण इव मात्र
 यंजकः ॥ अविग्रहवान् ॥ प्रादिपदेन वेदेति हासादिप्रदानमपि ज्ञेयं तदुक्तं पापैश्चरखंडे सर

७ यो द्विधानित्यविभूतिनिलयो लीलाविभूतिनिल

तुर्दशकलावहः चतुर्भुजश्च विष्णोः स्यात्पञ्चाशद्विंशतिः ॥ देवीरु सप्तम्यो प्रोक्तारधिकापरदेवता सप्त
पादिभुजावित्रवसनाभरणान्वितापुरुषः दृष्टः सर्वात्मसङ्गतिः ॥ सर्वदेवतावरात्रयकरास्त्रेया
सेविता सर्वदेवतैस्सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकालिसंमोहिनी परेति पादौ कार्त्तिकमाहा ॥ त्र्यम्बक्यो रात्र्याप्रियवि
ष्णोः स्यात् ॥ कुण्डप्रियंतया ॥ सर्वगोपीषु सेवैका विष्णोरसंतवश्च भैत्यनेन तस्या लक्ष्मीत्वमेवेति नि
निश्चीयते तस्मादनेन श्रीगोपीनिष्ठापि श्रेष्ठविनेन श्रीरासविहारे तानिरेव स्वयं कस्याः यदाती
त्यादिना वर्णितस्यो नारायणतिशया श्रीरात्रेव भवेत् ॥ प्रतस्तन्नामैव तासू च यामासु ॥ प्रनयाराधि
तो नूनं भगवान्पुरिरीश्वरः ॥ यन्नो विहाय गोविंदं शीतोष्णमनय इह ॥ प्रनया श्रीरात्रया भगवता
नारायितः साधितो वशीकृत इत्यर्थः ॥ नूनमिति वितर्कः ॥ यतश्च रात्रयतीति निरुक्ता तस्या रात्रेति
संज्ञापि जातेति नावः ॥ राधितत्वे तु हेतुर्न इत्यादि रुक्मिण्यारमयोपेतं दृष्ट्वा कसंश्रियः पतिमिषा
दिदशमोक्ते ॥ राधवत्वे न वेत्सीता रुक्मिणी कस्य जन्मनीति ॥ विसुपुराणे तैश्चुरुक्मिण्यस्तु लक्ष्मी
त्वं निर्विवादं सिद्धमेव तृतीये ॥ एष प्रन्नवरदारमयात्मज्ञात्वा पथं करिष्यति गृहीतगुणवतार
इत्यादि ॥ तस्या एव रूपान्तरं नूलीलाशब्दाद्यंतदेवं श्रीभूलीलासमेतत्वं साधितं ॥ लीलावि
भूते ब्रह्माण्डकोटीनां मयि स एव सर्वेश्वरः ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति पतिः ॥ विश्वस्यात्मे स्व

३ स्वरूपेणापि जीवता रसमनुजा मनुजत्वेन ह्यु विद्ये इत्यर्थ

रूपावतारः प्रावेशावतार इति द्विषेत्पर्यः स्वरूपावतारो नाम सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकीयाशक्त
तदिव्यविग्रहमितरसमजातीयतया प्रकटयनास्मिन् स्वरूपावतार जेदमाह ॥ स्वरूपेणापि म
नुजा मनुजत्वेन द्विषेत्पर्यः तत्र मनुजो रामकृष्णदिनारायण इति परं ब्रह्म गुरुं परं ब्रह्म मनुष्यलिंग
चित्पादिप्राप्ताणां प्रमनुजस्तद्यतिरिक्ते देवतिर्यङ्गदिरूप उपेन्द्रमत्स्यरूपमदि प्रसिद्धमेव
प्रावेशावतारः केषु विद्येतेषु स्वैरवाक्काशा वा संनिधीनपस्थितः प्रावेशावतार इति विज्य
मेव प्रावेशोपि स्वरूपेणाकाशावेव द्विजा जवेत् ॥ स्वरूपावेशावतारकाशावेकावतारस्तु
ब्रह्मरुद्रादिषु ककुब्धेषु मनुकुन्ददिषु पिज्ञेयः स्वशक्तिनेकादजभूतसर्ग इति श्रीवि
ष्णुपुराणात् ॥ पूर्वावतारो नाम पूर्वकृपाधीनारविलात्मस्थितिः पूर्वावतार जेदमाह ॥ प्र
र्वावतारो द्विविधो ग्राह्यो गृह्योऽप्रयतनार्थेति द्विषेत्पर्यः ॥ तत्र ग्राह्यगृह्ये गृहे पूज्यत्वेन
स्थापितासुरूपं प्रतिमां विष्णो प्रसन्नवदने ज्ञानं कृत्वात्मनः प्रीतकरी सुवर्णरजतोदिभिः
तामर्चयेत्तां प्रणम्येतां ध्यायेन्ना न्यमानस इति प्राप्ताणां स वाग्धितसु लज्जः स सुवर्णर

६ श्रेति द्विषेत्पर्यं तत्र स्वरूपावेशावतारः कपलपदशामा
७ ५ इत्यावेशावतारः

वायु रूपः स नृमाये स्वात्म स्वकस्मिन्तः सर्गास्मिन्तिलये ब्रह्म स्वयमेव प्रवर्त्तते ॥ वा ॥ इत्यु
परिपूर्णं सौ वासुदेवः सनातनः त्रिधा कृत्वा त्मनो नृपं चतुर्धा कुरुते जगत् ॥ प्रधुम्न मूर्तिर्जग
वान्धर्मैश्वर्यसमान्वितः विधेः प्रज्ञापतीनां च कालस्य च जनस्य च अंतर्था मित्वमापन्नः सर्ग
सम्पन्नोति हि सेति हा सांस्ततो वेदो नृदो तस्मिन्महात्मने प्रधुम्न स्यात्कामागो सौ ब्रह्मा लोक
पितामह ॥ जगत्सर्गतत्सर्वं प्रकरोत्यप्रसन्नवः प्रनिरुद्धश्च जगवान्काशितेजः समान्वितम
नूनाणां धिमानां च कालस्य च जनस्य च स्मिन्ति करोति जगवान्तर्था मित्वमास्थितः संवर्धणे
महो विभुर्विधावलसमान्वितः कालस्य सर्वं नूतानां रुद्रस्य च यमस्य च अंतर्था मित्वमास्थाय
जगत्संहरते प्रभुरिति अंतर्था मित्वे प्रेरकत्वमात्रज्ञेयं ॥ वासुदेवादीनां स्थानविक्रोशप्रवणत
प्रवतारस्तु स्वसंकल्पपूर्वकपराधीनव्यक्तीकृतविग्रहसौलभ्यसौसीत्यादिगुणैर्लभः
प्रवतारस्य द्वैविध्यामाह ॥ प्रवतारो हि विभवं स्वयंैवार्वावतारकः ॥ इति हि येति शेषः तत्र विभ
वावतारः गगनागमनसंश्लेषविश्लेषादियोग्यं यथा प्रवतितया हि व्यविग्रहं प्रकटयत्तस्मि
तः स बोधेन्द्रा मरुसादिः विभवं द्वैविध्यमाह ॥ स्वरूपावेका जेदेन विभवं पिद्विधामतः स्व

सर्व

कुल

॥१६॥

गप

14

पाषाणदोर्गैरात्मेशः स्वयं व्यक्ते हितस्मृतं ॥ स्वयं व्यक्ते स्थापने वा पूजयेन्मन्त्रसूदनं देव
तानां महतीं मर्चनार्थं सनातनः स्वयमेव जगन्नाथः सानिधियति के शिवः यस्म्यधि
ग्रहे प्राक्तं तदेवाविरभूदुचि ॥ तदेव पूजयेन्नित्यं तस्मिन्नेवं रमेत्सदा श्रीरंगनाथी देवेशो
विधेर्वापुराश्रमे स एवेत्त्वाकुं नाथानां तपसा विरभूदुचि ममपि कास्मात्संपूज्यो प्राप
वकल्मषापह ॥ यत्र यत्र हरैरर्च्य स्वयं व्यक्ताशुभानने तत्र तत्र समागम्य रमेहं सद्यवास्ति
तः नाथां गयोर्गैर्यज्ञेश मर्चायां विंदते नृणां च लुब्धो विषयं प्राप्य ददाति फलं प्रीत्यते
सर्वावस्थासु सौलभ्यं मर्चायां लभ्यते जनैः ॥ पुष्टानामपि सन्निध्यं सर्वथा पथि वीतले
जंबूद्वीपे महापुण्ये वर्षे वैभारतेशुभे ॥ मर्चायां सन्निधौ विष्णुर्न तरेषु कदाचन तस्माद्देवा
रतं वर्षं मुनिभिस्त्रिदशैरपि सेवितं सततं मुक्ततपो यज्ञत्रियादिभिः भारते स्मिन् महावि
र्ये नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ इदं मुने तथा कौर्म्ये सिंहद्वौ वदरीवने काश्यां प्रयागे सौम्ये च
सालग्रामावले तथा ॥ द्वारवत्यां नैमिषे च तथा वदरिकाश्रमे कृतज्ञौ वेपापहृयां योण्ड
रीके च हंडुके मापुरे च कटादौ च श्वेतादौ गरुडावले काश्यामनंतशयने श्रीरंगो वासवाचले

मु४

१५

॥१७॥

३ स्वयं प्रेरकत्वेन

जतादिनिर्मितदिग्बविग्रहे प्राकृतदिग्बविग्रहवत्संनिधिं प्रकटयन्नर्चकाधीनगतिमाधि
नभोजनादिबोधितः सन्तिष्ठति ॥ इत्थं वा वतारस्वभावः ॥ प्रायतनार्वावतारो नाम दिग्बाय
तनेषु प्रकारेण संनिधिं कृत्वा स्थितः स्वयं दिग्बिचः स्वयं व्यक्तस्थापितमेवास्ति ॥ एतत्सर्व
मपि प्रेत्योक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥ श्रीरंगमहात्म्ये श्रीनगवद्वाक्यं ॥ श्रीर्वाचतुर्विधा ब्रह्मनागप्रेषु
मेरिताः ॥ दिग्बसिद्धं स्वयं व्यक्तं प्राकृतं चैति विद्यते कृत्रिमं त्रितयं तत्र स्वयं व्यक्तमकृत्रिमं प्रा
द्यं स्वयं व्यक्तमिदं विमानं रंगसंज्ञितं ॥ श्रीमृषं वै कदाचिच्च सालग्रामं च नैमिषं ॥ तोतादं पुष्प
रं वै वनरनाशयणं श्रयं ॥ प्रद्योमे मूर्त्तयः सति स्वयं व्यक्तमहीतले यजमानस्य ते ब्रह्मन् प्रथ
राज्जे सुसंमिते ॥ प्रहमाविर्भविष्यामिवरदः सर्वदेहिनामिति तथा च पापोत्तरखंडे ॥ रुद्र उवा
च ॥ एतदेवि प्रवक्ष्यामि तद्वासावस्य हरेः स्थापनं च स्वयं व्यक्तं दिग्बिचं तस्मै कीर्तिते शि
लामूर्द्धोरुलोहाद्यै कृत्वा प्रतिबुद्धिं हरेः ॥ श्रोतस्मात्तृतीयं प्रोक्ते त्रिंशदा स्थापनं हियत
तत्स्थानमिति प्रोक्ते स्वयं व्यक्तं हि मे श्रय ॥ यास्मिन् संनिहितो विष्णुः स्वयं प्रवतणं नुवि

विवक्षया ज्ञाने कर्मच भक्तिश्च नोपायो न्योस्ति कर्हि विवक्षितः ॥ प्रव्रोपायांतरनिषेधस्तु साध्यासा
 ध्यापेक्षया सिद्धोपायस्य स्वस्य व्यक्तत्वादेवः ब्रह्मतेव स्वस्याप्युपायत्वे ज्ञाने कर्मणीत्यादि
 ना कर्मयोगो हि या तत्र काम्या काम्यत्र भेदतः तत्र सकामानां काम्यकर्मफलसाधनं
 तदुक्तं ॥ तत्रैव तेन निर्विलिखितं ज्ञानं कर्मयोगस्तु कामिनामिति ॥ तदपि यस्य स्मृत्या धु
 क्तानुसारेण भक्तिमिश्रितं तथैव फलसाधनमिति ॥ तथा च तन्मागीय भक्तिषु नूपा
 नूत्रे देवगतव्यः ॥ तत्र काम्ये तु यथा न गच्छते ब्रह्माण्डस्य वदन्त्यस्य तवदासस्य
 के शवः स्मृतिर्नाद्यापि विच्छिन्ना भवत्संदर्शनार्थिनः तथा देवदेव जगन्नाथ गोवि
 दपुरुषोत्तम नारायण हृषीकेश पुण्ड्रिकोक्तोक्तव्ययः ॥ अनुजानीहि मां देव याति
 देवगतिं विप्रो इत्यादिना कृतं कीर्तनं स्यापितस्य स्वर्गगतिरेवोक्ताः ॥ प्रतः सेयं भक्तिः
 कर्ममागीयत्वात्कृषिवत्स्योक्तिरेव नैवार्थिगंगास्पर्शवन्मलनिवृत्तिमात्रेण ही
 णवाक्कविश्च प्रजानिलस्तु नामानास नूपापिसद्यः सर्वध्वजद्वारा तमुपासना
 मार्गे प्रवर्त्येत मागीपासनी स्वात्नोकासाधैकैव भवेति ॥ प्रकाम्यं तु सत्त्वसोचनं द्वा

नारायणे वले सौम्ये वाराहवामनावले । एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्वकामफलप्रदा स्वयमेव
हिसंगतिं यं यस्मि न्याति जनार्दन । तस्मिन्नेव स्वयं व्यक्तं वदन्ति मुनयः सुताः महाभागवत
श्रेष्ठो विधिना स्वाप्न के शब्दं मंत्रेण कुर्यात्सां नित्यं स्थापनं तद्धि शिष्यते तस्मिन्संपूज
ये देवं ग्रामेषु ग्रहेषु च कालग्रामशिलायां तु ग्राहार्चा सद्भिरुच्यते इति विंशत्युत्तमफलत्रो
क्तं त्वमप्यत्र प्रत्यक्षतोऽपि मत्प्रादिना बावगम्यते मतिश्च सृज्ये देहि पाषके तृतीयां च
ये तस्मै तदाहुः यः पिप्पलं स्वादु ग्रेत नो द्राघः पितरं न वेदेति ॥ प्रथमम् ॥ स्वादु पिप्पलं शुभ
कर्मफलं पुण्यं तस्मै इति ॥ तस्मै वाहुः यः पितरं ईश्वरं न वेद स तन्नो ज्ञातवान् नुं त्वर्थः पत्रं
पुष्पफलं मित्या देयम् ॥ प्रथमं त्वन्य इत्यादौ च जीवनं नूताशन निषेधो ज्ञेयः ॥ प्रीत्या तु गृ
ह्नामि प्रयतात्मन इत्यग्रे सार्थकं तेयं उपसंहरति ॥ एवं हि विद विदुस्तत्त्वं स मुदीरितं
इति श्री विवेक त्रयरत्ने श्री रामानुजदासकृते स्वतः रूपं विवेकौ नाम प्रथम परिच्छेदः ॥ १ ॥
प्रथोपाय विवेकः ॥ उपायोऽपि द्विजा साध्यसिद्धये देवसंमतः साध्योपायः कर्मयोगो ज्ञानं
च क्लृप्तिरिति त्रिधा ॥ १ ॥ स्वार्थमेतत्तत्तु कर्मकादौ योगास्तु योगो महो प्रोक्ताः न एवमेवो
प्या

१ कलांज्ञां शमात्मनेन ध्याता तया ध्यानवृत्तिरूपया आत्मा वरकाज्ञा
 पृथिव्यां तामिस्तेजस्यापो निलेन ततः ॥ रेखापुं हुपेत ब्रूता होत महात्मनि तास्मिन् ज्ञान
 कलां ध्यात्वा तया ज्ञानं विनिर्द्दहन् हित्वा तां स्वेन जावेन निर्वर्ण सुखसंविदा अनिर्द्देष
 प्रतर्क्य एतस्वो विधस्तबंधन इति मनः पृथिव्यां चारयन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तया ज्ञाने वि
 निर्द्दहन् तां बहित्वा मुक्तसमस्तबंधनस्तस्या वित्यन्वयः मनोमूले हि संसारः मनश्चान्न
 मयः प्रलभय सोम्य मन इति श्रुतेः ॥ प्रतो न्नशब्द बाध्यापो प्रथिव्यां मनो चारयि न्नेकी
 कुर्वन् ॥ प्रपस्तेजसा न्ननेजे निलेन तं ब्रूतादिमं हेकारं महात्मनि महत्त्वेन तस्मिन् चिब
 धाकारं व्यावृत्त्य ज्ञानं विनिर्द्दहन् निर्वर्ण सुखसंविदा तां बहित्वा मुक्तबंधनः सन्न निर्द्द
 शेना प्रतर्क्य नस्वे जावेन स्वस्वरूपेण तथा वित्यर्थः ॥ प्रनेत तस्यैव ल्य भुक्तिः स्वयितो
 द्वितीयस्य स्वरूपमाह ॥ तत्तन्मंत्रोपाशनोच्चाश्रवण धुच्छिता तथा तत्राश्रमं त्रशास्त्रो
 क्तं मंत्रज्ञापपुरश्चरण पूजादि क्रमसंज्ञा द्वितीयतु नगवध्रुव एकी तेन बंद्नादिमात्र
 परिपाक संज्ञा तत्र पूर्वा क्तं मार्गस्तु नगवन्मंत्राण मानं त्याद नंतया तत्र दानव्रततपो
 होमज्ञापस्वाध्याय संज्ञा मैश्रेयोनि विविचैश्चान्यै कृद्भे भक्तिर्हि साभ्यते इति द्दशमेन

^{वि}राज्ञानोपायोऽयं कर्मैव हि संसिद्धिमाप्तिता जनकादयः इति श्रीगीतातः ^{पु}तथा एते वैमि
 खिताराज्ञानात्मविद्याङ्गराः योगेश्वरप्रसादेन द्वंद्वैर्मुक्ताग्रहैः **नवमस्कंधोक्तेः ॥**
 ज्ञानेऽपि द्वे विध्यमासु केवलतात्मैकविषयं भगवद्विषयं तथा ज्ञानमप्यत्र निर्दिष्टं द्विविधं
 शास्त्रोपायैः **॥** तत्र केवलतात्मैकविषयं जरा मरण मोहादयामाप्ताश्रित्य पतति ये यस्त्वात्म
 रतिरेव स्यादात्मतत्सम्मानवः प्रात्मन्येव संतुष्टस्तस्य कार्यं न दिष्टत इत्युक्तानुसारे
 ण निःकामकर्मजं सद्भिः समुचितं तन्नावनाजनितप्रकृतिविपुलात्मज्ञानं तेन वै बल्यं न
 पामुक्तिः भगवद्विषयमपि द्विविधं ऐश्वर्यमात्रसाधनरूपं न किंप्रवर्तकं च **॥** ग्रहं सर्वस्य
 प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते **॥** इति मत्वा जज्ञते मां बुधा भावसमन्विता इत्युक्ते तत्र प्रथमस्य प्र
 वर्तकज्ञानांगत्वं मपि न किं द्वाराय योक्तं **॥** श्रीभगवते **॥** यथा यथोपरि मज्जते सौम सु एष
 गाथा मवण निजानै **॥** तथा तथा पश्यति बस्तु स स्मैव तु यथैवां जनसंप्रयुक्तमिति प्रत्र
 म्स्मैव स्तु शुद्धमात्मस्वरूपं यथोक्तं नवमे हरिश्चंद्रवृत्तांतसत्यसारां यतिं दृष्ट्वा स तार्थ
 स्पव नूपतेः विद्यामित्रो नृशो प्रीतो दृष्ट्वा विहितं गतिं ज्ञानमित्यर्थः **॥** तामेव गतिमाह नन

॥१८॥

१७

ज्ञाने साधु ज्ये चांतरे वेति गच्छते ॥ प्रत एव दृश्यमाने न गच्छन्तीत्यादि कं संगच्छते सर्वथा तत्साक्षात्
 कारणानंदजनितं प्रीति निरूपितं सेवनं सुरवात्मा वात् ॥ यद्यपि सात्त्विक्यादि साधकानामपि
 न प्रीति विना तत्तत्सिद्धिस्तथापि तेष्वाभावः स्फुटः स्वरूपे साधुप्राप्यते लक्षणं संपन्नं ॥ वपि ३
 तात्पर्यं तत्तु भावस्य वेति न्यूनतैति तेषां व्यते तत्र कर्म विध्यनूप प्रवादय उपसकाज्ञेयाः
 प्रजामिलं तत्र कर्म मोक्षार्थं येन स्वचर्म निरतस्य समाधि योग विद्यात्मयोग विज्ञिता
 भावस्य साक्षात्ताने वतैः प्रदत्तु सेवनं वरुद्धान् दृष्टिं प्रयत्नं वितराम्य भयानशोकानि
 त्युक्तं त्वात् ॥ तथा मनो ब्रह्मणि पुंजाको यत्तत्सदसतपरमित्यारभ्य मये बलं चात्मा सु
 क्तं च मत्स्युक्ता सर्वाते भागवद्भक्ति योगेन प्राप्ते भागवती गतिमित्युक्तेः ॥ सालोक्यसिद्धि
 मेवेति ज्ञायते विध्यनूपस्यापि ॥ नारायणवर्ममंत्रयोगः प्रसिद्धमेव भूवस्य पुपासना
 चतुर्थं प्रसिद्धं ॥ प्रजामिलं स्यापि यथाष्टये ॥ सतस्मिन्नेव सदने प्राप्ती नो योगात् स्थितः प्र
 त्याह तं द्विपगामो पुंजो जमन आत्मनि ॥ यद्युपारतयं त्वास्मिन्नदस्तीत्युरुषा मुरः उ
 पलभ्योपलब्धो भाववदेति शिरसा द्विजः हित्वा कलेवरं तीर्थं गंगायां दर्शनादनुः

॥१८॥

क्रियोगं सलज्जते न त्सायः पूजयेत्तमामित्येकादशेऽपि पूजादीनां नृत्ति योगसाधनत्वमुक्तं ॥
 तद्वारा सात्त्विक्यादि रूपा मुक्ति हेतुमाययेकादशेऽप्येवमस्ति यत्तपस्त ज्ञानवैराग्यतत्त्वयत्त
 योगेन दानचर्मण्येऽप्येव नृत्तिरितरेरपि ॥ तत्सर्वं नृत्ति योगेन प्रदुक्तोक्तं तैजसा स्वर्गापव
 र्गमद्वामवयं विद्यदिवं चत्तीत्यत्र कथं विदित्यनेन कर्ममार्गं यज्ञानमार्गीयो यसानामा
 र्गीय नृत्ति योगेऽप्युप्रकारनेहः सूचितः तत्रांत्यमार्गीये मद्रूपे तुक्तेः सात्त्विक्यादिकमेव
 फलत्वेनावगम्यते ॥ तथा त्रिलोक्यागतयः सर्वाः कर्मणां तदुत्तमं योगस्य तपस्यै
 व न्याशास्पगतयो मलाः महर्जनस्तपःसत्य नृत्ति योगस्य महद्गतिरित्यत्र मद्गतिर्वैकुं
 ठलो कश्चिदित्याख्यातत्वात् सात्त्विक्यसार्धं ॥ तदिषधेषु मद्गतिरित्यत्रांत्यमार्गीये मद्रूपे तुक्तेः सात्त्विक्यादिकमेव
 एवोपसना मार्गीय नृत्ति योगस्यैव वैकुंठलोकादिकं फलमिति निश्चीयते मद्गतिरित्य
 वान्न वृत्तमार्गीयान्तरनेदेन सात्त्विक्यसामान्यसामान्यसार्धं सायुज्यानि होयानि एका
 सर्वेषामपि मत्संबन्धिगतिरित्यात् ॥ तत्र सात्त्विक्यसामान्यसामान्यसार्धं सायुज्यानि होयानि एका
 वत्संसात्त्विक्यसामान्यसामान्यसार्धं सायुज्यानि होयानि एका वत्संसात्त्विक्यसामान्यसामान्यसार्धं

परांगति मित्यादि प्रमाणा सिद्धि त्वात् ॥ सकामस्य तु मंत्रजपादि प्रारण्य मोहनवसीकरणे वा
 दनाघ्ननर्घ्यफलजनकत्वप्रसिद्धिरेवमर्थदिजननत्वं वेति न तस्या त्वं तत्साधनप्रकारोपि दुष्कर
 त्वेन मंत्रज्ञास्यैवोक्तः ॥ यथा गौतमीयतंत्रोपि तस्मात् विमुद्वापे मुद्वाकाराजितोद्भवा सं
 प्रदायेनोपदिष्टास्तेषां सिद्धिर्न वै भ्रवं ॥ प्रहर्निशं जपे न्मंत्रं मंत्री नियतमानसः प्रत्यहं
 क्षालयेच्छ्यामे काकी निर्जयः स्वपेत नाधिरोहेतपर्यं वरकृत्वा सो न चारयेत् न रक्त
 वदनं लिपेन्द्रपुष्पं तथा सुधी नैव हिरन्मनो कुर्यात्तामिसं च कदाचन सपश्यति न संदे
 हा गोपवेद्यं चरं हरि मिति तथा तंत्रोक्तः ॥ मंत्राणां प्रथमसिद्धिस्तत्र सुसिद्धि र्पुस्त्याण
 न्मोचनप्रकारैर्वल्लभेनानिष्टफलजनकत्वतंत्रैवोक्तं रिपुमूलनिवृत्तनः यो ह्यथा
 दविदित्वैवं मंत्रं सपश्यतां ब्रजेदित्यादितदेवं पूर्वमार्गस्य पथोक्तानुष्ठानेन भक्तियोग
 कामानां चिरं न भक्तिपौगा जनकत्वं तद्वारासालो वरादिकं ॥ फलमिति ॥ निर्णीतं द्वितीयम
 र्गं तु मांमेव नैरपेक्ष्य न भक्तियोगेन विदुः ॥ न त्सा संयातया न त्सापत्रसंकीर्तनेनैव
 सर्वस्वार्थं निलभ्यते ॥ तस्माद्भारतसर्वात्मो भगवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्तितव्यः

साचदृष्टितमभ्येतिहा। एभक्तिवसिष्ठतीति साच। भक्तिः प्रीतिरूपप्रीतिः ७

शुद्धोदयेकमुनिः सप्तकल्पायुक्ताहं समादिहः किं नुरित्युक्तवतं परामारप्रत्युक्तं मार्कंडेयनयाचतो
नः स एणयात् हरिस्मत्येवदेहिना एकीरुत्यागता नेवगणनं कार्यमापुषः इत्युक्ताएवेयो जीव
ति निरसंबंधो वषसाधिकः इत्यादिना तस्य जजननाधिक प्रपुक्त जैयत्वं घृतं स्थापितमिति शु
द्धमस्ति त्वप्रवसेयं ॥ एवेरु कमागसादावपितत्तत्प्रसंगचरणदिना तथा त्वं ज्ञेयं किं वषडा पतक
प्रायां मे इत्युपक्रम एवेधर्मैर्ननुष्णाल मुद्धवात्मनि वेदिनां परि संज्ञायते नक्तिः केन्येत्ये स्यात्
सिद्धत इत्यनेन मुद्धने के रेवतत्सायन त्वमुक्त सावभक्ति श्रवण की र्त्तनादि परिपाके न परिपाके
नाम नैरंतर्ये ए क्रियमाणस्य दृष्टिदशापन्नत्वं यदाहुः ॥ वेदने ध्यान विमोक्तं प्रवास्तौ र एषाय
नी प्रीति नर्य वन्मपि वा सुदेवेन प्रुयते देहयोगे न तां वदिति ॥ श्रीरु वभने देव वा क्सात् तेषां
सतत युक्तानां चतुतां प्रीति पूर्वक मिति गीतोक्तं ॥ विष्णु पुराणे च ॥ नाययो निसह स्नेषु येषु येषु
ब्रजाम्हा ॥ तेषु तेषु वलाजक्तिर युतास्तु सदा त्वमि या प्रीतिरविवेकानां विषयेषु न पापि
नी त्वामनुस्मरतः सामे हृदया नापसर्पेत् ॥ यायादृशी सातादृशी त्यर्थः ॥ कृतकृत्यो स्मिन्नान्व
रेणनेन यस्त्यपि भवित्री त्वत्प्रसादेन नक्तिर व्यभिचारिणी ति ॥ श्रीनगावद्वा क्यमपित ज्ञेय ॥ यथा

ध्यानं
प्रीति

क

शुद्धमर्तव्यमेव तातये न साध्यति मां योगो न सांख्यं चर्म उद्धव ॥ न स्वाध्यायतपस्या
गोपया न क्रिप्रमोर्जिता न्यक्तस्वचर्म वरणं बुजे हरेर्भजेत्येवोपपत्ते न तो यदि यत्र
ब्रुवा न इमं मूढसुर्यकिं को वार्य आसो न जतां स्वधर्मताः ॥ न हानं तपो ने ज्या न दौर्ब न प्र
तानि व प्रीयते मेल फ म सा हरिरन्य दिः वनमित्यादिः ॥ श्री भगवतो नमः ॥ सर्व धर्म क्रिता
विष्टो र्क ममात्रैव जल्य काः सुरेन यगतिं यंति न तां सर्व विप्रार्मिकाः ॥ इति पात्र सत् ॥
स्त्र न मलो न वचना न शुकर म्या न्य निरपे तथा फल सायक मीति अत एव तृतीये कपि
लेन न युज्यमान याम सा भगवत्यखिल आत्मनि सह तो स्ति विवः पंथा योगिनां व्रसति
इयं इत्युपक्रम्य सतां लक्षणमुक्ता ता एते सा चरः साधि संग दोष विवर्जिताः संग स्तेषु
यते कार्य संग दोष हरि हिते ॥ सतां प्रसंग न्यमवीर्य संविदो न वंति हल्क र सायनाः कपाः
तजोपण दा स्वधर्म व तर्ज निप्रद्वारति नक्ति रनुक्रमिष्यतीत्यादि निरूपितं पराशर
रु कमागद बं इहा स दा ल्यादयः मुद्न न कृति य पराशर स्वमाकं जेन सत्तवाधिकस्य
निरंतर स्मरण न्य भजनाधि केन ज्येष्ठत्वमु तं वद्विष्टां व ग स्यति ॥ तथा हि ॥ नक्ति

यथा बालं यदहं लोकस्य सद्यो विद्यतेति कल्पयेत् तस्मै सुप्रसन्नवसेन मोक्षः इत्यनेन मुद्र
 न कृत्वा चित्तं तन्नाम चरन्त्य सादना संगो (युग्मं) चरन्तो तदात्मनः विंदन्ति हि प्रसन्नगतिं गत
 कृत्वा स्तस्मै सुप्रसन्नवसेन मोक्षः ॥ इत्यनेन सिद्धोपाय स्वीकारिणः प्रपन्नाः उक्ता इति किंच
 उपासकं योस्तु स्मरन्त्यः सततं विस्मृतिं न जेतुं सार्वविधिनिषेधाः एत
 योरेव किंकरा इत्युक्तैर्नैरंतर्येण स्मरणं विधिः ॥ तस्मादहं निर्दोषं विस्मृते स्मरन्त्युक्तं मुनेन जा
 तिनरकं मुद्रः संस्तीर्णारित्य कल्पयः तथा प्रातः संध्यां मध्यं होदिषु संस्मरन् तथा स
 कायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् प्रादिभ्यामात्म्यं चरन्त्य तदनावे निषेधो ज्ञेयः
 प्रपन्नस्य तु श्रानुबूत्यस्य संकल्प इति विधिः ॥ प्रातिबूत्यस्य वर्जनमिति निषेधः ननु निरं
 तरस्मरणं घागृहः ग्रहं स्मरामि भवतु मे ॥ नयाति परमं गतिं नयने क्लेशेति साधनं तदस्या
 गपूर्वकं चेतनं न गच्छते ॥ वयिषयानि यानि सत्त्वादीनि स्मरणं दिवि शयकवाच्यं ॥ २१ ॥ कथा
 तिज्ञेयं तदेवं कार्यं ज्ञानं न ज्ञेयं यो गच्छेत् स ज्ञेयः पापत्रयमुत्पन्नं संज्ञेयं सिद्धोपायमाह
 सिद्धोपायो हि जगवानाश्रित सर्वदेहिना मिति श्रुतिभगवान् सर्वदेहिनां सिद्धोपायः त

५ मिति भगवता स्वकृपातेनैव तस्य परमगति

व

तेनिसुखंवेतोमपिप्रतिस्पर्धितं तथात्वमप्रसादेननिर्वाणंपरमाप्ससीति॥ तथाप्राप्तमज्ञान
 पूर्वस्तुसुखः सर्वतोऽपि कस्मैहो भक्तिरिति श्रेष्ठस्तथाभक्तिर्नैवान्वयेतिप्रीतस्तु जगवदानु
 कृत्यात्मकतदनुगततत्त्वहादिमयज्ञानविशेषः तस्मिन्परमोपादेयत्वज्ञानंनैवावधीति
 विद्याप्रभुता॥ ज्ञानप्रधानायाः पर्यज्ञानप्रधानावेतिमाधुर्यंनोशीलरूपगुणबलोलीलांनोस
 वेविशेषाणामनोहरत्वं॥ तत्राद्याप्रीतिर्यथाश्रीमदन्नूरस्यरथादकस्त्वभसतेष्वेवतत्रो
 रम्यंश्चिरज्ञोऽस्मिहोइति॥ द्वितीयाययाश्रीव्रजसुंदरीलैवीत्यालकारुतमुखंनवकुंडलश्री
 गंडुस्त्यायरसुचं हलितावलोकं दत्तात्रयेवजुजडंयुगविलोक्यचतुःश्रियैकरमंवनवामदास्य
 इति॥ पुत्रमाधुर्यंस्वेवप्राप्तमज्ञानप्रवर्गोतत्वं॥ प्राक्तमज्ञानपूर्वस्तुस्मैहो भक्तिरिति तत्त्वज्ञान
 तत्त्वाप्रीतिरधिकारिवेतनविशेषाधिकरणकाना नारसनेदन्निन्ना॥ जगवमुख्यो ज्ञासन्नतानिना
 नाविषयैः कर्माण्यनुभावाकादवा आनिष्पादयंतौ नाना रूपतया समुद्भूयसीति तत्रप्रभुताज्ञा
 नप्रधानांनानुनतयेतिविशेषः॥ श्रीजगवतेद्वितीये॥ श्रीमुखेनापुपासकमुद्रंनैकप्रपन्नानो
 नेदउक्तः॥ यथातपस्विनोदानपरम्यकामनास्विनोपत्रविदसुमंगलाः दैवतविदतिविनाय
 दर्पणंतस्मैसुभद्रमवसेनमोनमः॥ इत्युपासकाउक्ताः यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीतलंयद्वंदनं

॥२८॥

२१

६३३०

त

स्वयमित्युक्तास्वनिवेदिनस्यैव नो जनमुक्तं किंच ॥ वै सवसा त्वतेऽप्यप्रतिपादयेदित्यादिना प्रति
पाद्यत्वेन विहितं ॥ जगत्ते दत्तं नैवेद्यं निर्मात्यादिकं सात्वतत्वाविशेषाद्भूतेन स्वयमपि नो ज
नधारणादिना सोपयोग्यं कार्यमेव स्वयमपि ग्रहणे प्रतिपत्तिः सिध्यति ॥ यथाऽप्रग्यापुदे
शेऽप्युक्तं पुरोडाशस्यापि यजमानपंचमाः ॥ पुरोडाशं स्रजं स्रजं तीति प्रतिपत्तिस्तथोदेषपि
वचनादेव ॥ प्रथम्या सात्वतेऽपि न प्रतिपादयेत् ॥ इत्येवात्र ॥ वचनादिति चेतनं न हि वचने
स्ववर्जनमुक्ते ॥ प्रथमर्हि ब्राह्मणेभ्यो दद्यादित्यादिना ब्राह्मणत्वादात्मने पिदानप्रसंग
तिचेतनदानस्य स्वस्वत्वनिराशेन परस्वत्वापदनद्वयत्वात् ॥ न वैवं प्रतिपत्तौ युक्तं पुरोडा
शस्य यजमानेऽपि प्रतिपत्तिर्दर्शनात् ॥ प्रतिपत्तिस्तु स्वत्वापादिकैव क्रयदिवत् ॥ किंच तैर्द
त्तानप्रदायेभ्यो योऽमुक्तैस्तेन एव स इत्यत्र समानकर्तृकत्वात् स्वस्वत्वस्यैवैवं संसमान
कर्मत्वप्रतीतोऽस्मात् समन्निव्याहृतं न ज्ञः सामानाधिकरण्येनान्वयात् ॥ कल्पनांतरे मानाभा
वाद्वाचकं विना देवेभ्यो दत्तमपि नोक्तमप्येव स्वयंदत्तपाद्यादिवत् ॥ विसुप्रतिमापटले
शेषमुक्तं प्रशंसति मुनयस्तत्त्वदर्शिनपुमानः खलु वांछंति तां ब्रूतं तरुणी मुखदिति

॥२८॥

एतेन संगताश्च नवारिणः शुक्लाश्च वलुमध्याङ्गौ घापापनादिनी एव शुक्ला तु काकुस्थः शिवरीती
 र्थमुत्तमं ॥ गंगा गङ्गा समं च त्रे सैद्दिके घामहा वलं महाभाशवतानां च तीर्थयस्योदरे वशे त
 तच्छरीरं नगद्वयं च विष्णुतिन संशयः ॥ इति पराशरस्मृतौ ॥ आपानुरधुनाप्यस्य विमुक्ता गौतमी
 नदी वैष्णवी स्नानपुण्येन संगताश्च नवारिणः ॥ कथं तदाह ॥ रत्नसापहता सीता तेन प्रष्टा महात्मना
 नाशुक्रं सतदा तस्मै गौतमी तमसा वृता ॥ तेन स सातदा गङ्गा राघवेण महत्प्रना ॥ न त्वं शंससि दु
 र्बुद्धे तात्वापि मम जानुकी ॥ प्रथमं च तिसर्वं स्नानं स्नातव्या नवतोतिशापात् ॥ शिवरी स्नानं जले
 न श्रीरामचन्द्रराघवेन संगता गौतमी विमुक्ते त्वर्थः किंच गुरुण च त्पुदिवसे ॥ नगं वज्रमवा
 सरे कार्त्तिकं श्रावणे वापि कुर्यादिच्छिन्नं वैष्णवी मित्याहारी तोक्ता ॥ श्रीवैष्णवसमाश्रयं बंका
 र्यं किंच ॥ नगं वनि वेदितं नो जनमप्यावेक्ष्यकं ॥ तदुक्तमेकादशे ॥ त्वयो मुक्तसंगाय वा सोलंका
 रचर्चित ॥ उच्छिष्टं नो जिनोदासास्तव प्रायोजनं नहीति ॥ तस्माददि नृपं मुखेनामने ब्रुवन्मुदरे ह
 रे पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्द्धि सर्वे शवः ॥ इत्युदेः न नुस्वयं प्रपितं ॥ स्वयं कथं प्रोक्ष्य दत्तापहा
 रदोषप्रसंगादिति उपत्रोच्यते ॥ वाचनिके र्थे यत्ने रप्रयोजकत्वात् तया हि ॥ प्रष्टमं स्वयं ॥ प्रसितिं
 प्रतिकल्पेन यद्यो ब्रूत संबंधिभगवत्पूजाविधिं निरूपयता निवेदितं तद्रक्तं यदघाङ्गं जीतवा

लक्षणे अंशः पुंसापविष्टां विद्धि नागवतानां हितं इति तत्र संस्कारेषु तापो तु नाम पु
 चक्रचारणं तत्र प्रमाणं प्रतिः पवित्रं ते विततं द्राक्षाण्यते प्रभुणा ज्ञाप्यै विविधतः
 अतस्तनूर्नतदामो अस्तुते सतासः सदावांस्तस्तत्समासते इति ह्येवै प्रस्यार्थः हे
 ब्रह्माण्यते वतुर्गुस्वस्यापि नायकप्रभुस्त्वं विमेषां सर्वेषां गतात्रापि यै विद्याप्रोसि
 ते व्यापकस्तव विततं पवित्रं चक्रं सुरा न स ह्यस्त्रार पवित्रं चरणं पवित्रं नैघं दकाः
 श्रीशस्त्रे पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुरेश्वरं पर्यापवाचका ह्येतव चक्रस्य परमा
 त्मन इति प्रत्रयत्रस्त्रीत्यध्याहार्यं तेन अतस्तनूर् अतस्त्वामः प्रपक्वः प्रदाय पा
 पशति पावत तत्प्रसिद्धो हल त ए सुखविशेषनां सुते तत्पवित्रं सदावांस्तः अत
 एव सतासः परिपक्वस्तत्सुखमासते अस्तुवत इत्यर्थः अत्रातस्तनूर् रित्यस्य प्रति सं
 बंधितया वां तदस्य ते तस्य चक्रचारणं मेवागम्यते प्रस्यारव ह्येव सतास्यै सा
 मवेदे मैत्रावरुणसारवायाकाचन प्रतिविशदीकरोति यथापवित्रमित्यग्निः प्र

० प्रतिनियतावतामजुनाधिकारबो ननु सर्वावतारसाधारणोभजनधिकार इति ०

४ नमः

अन्येवसंस्कृतात्मानोविधिनानिहितेनते यजतिस्वन्मयोस्वावेव दुःपूरेकमूर्तिकमिति
तेत्वयानिहितेनब्रह्माण्डमृत्युत्तेनविधिनाज्ञेनपाप्मोत्तरवः प्रसिद्धवैभवधर्मप्रकरण
स्पर्धजनकालितत्वशुक्लानिरस्ताग्नीजागवत्पूमाणासिद्धत्वात् संस्कृताग्नात्मानः स्व
कीयसंबन्धिनोयः तेत्वं त्वदेकप्रधानास्वामेव यजतिसेवतेकं यं भूतं त्वां वदुर्मूर्तीनां नाना
वतास्तयाएवमूर्तिचमूलस्वरूपेण तादृशस्पर्धापकर्मत्राधिकारत्वेन सर्वावतारावता
रिनित्यैकं कार्यधिकारादित्यर्थः ॥ अनेन जगदुत्तेपंचसंस्कारारित्तमुन्यतरेकागमा
धुक् दीक्षाविधानसंस्कृतात्मनां स्तुतिं अत्र शिष्टान्तरेण हि दृशमेषि वाक् ॥ देवदत्त
मिमं लब्धवान्लोकमजितं द्रियः येन द्रिये तत्त्वत्पादोसङ्गो व्योमस्मन्विकः यस्त्वा
विसृज्यते मर्त्येऽग्नात्मा प्रियमीश्वरं ॥ विपर्ययेन्द्रियार्थस्य विषमत्यप्रतत्यं जेत इत्यप्रप
न्नं विनिघ्न्य हं ब्रह्मण्यविबुधामुनयश्चाप्रलङ्घयः सर्वात्मना प्रपन्नास्वपात्मानं प्रेष
मीश्वरमित्युक्तं ॥ अनेन ब्रह्माद्यादृतत्वेनास्योपायस्यात्यंतश्रेष्ठमुक्ते किं तु ब्रह्मरूपि
माधिकारकत्वेनातरेव तन्निष्ठेति ज्ञेयं तथैकादशेयेवैजागवतात्रोक्ता उपायात्मा

॥२६॥

२

२३

तोयया ग्रीषोषोपेया लज्जनविधिना सामान्य भूती हिंसा विधेयवाचस्तथा त्रापि हिले
मुन निधेयस्य ही तोगा त्वेकमप्रवे शवपन विधि नैव ववनस्य वा च एव प्रतः प्र
तिविरुद्धनया धक ल्यित त्वनिधेय ववननि ॥ पतिव्रता यानकरेति जातं त्वया धियो
निनियतं विजल्लादिति वदुन्मत्त ॥ भाषाण निज्ञेय नितया च ह्यनुः जुर्धु पुं द्वै तथा
वक्त्रं नित्यं चारयते नरः तेनैतस्मिन् भूतस्य भुजंतस्य विवर्द्धते ॥ शिल्पिस्ततो पुमु
पुत्रादिवं सर्वं प्रहोष करण निच प्रवृत्ते च खवव करणं नाम कुर्याच्च वै सचं नम्र
यदा स नानि शय नानि प्रहोत तस्मात्पेत्तं नम्र भ्येतु शि लोचकदि चिन्ता मिति
सनत्कुमार संहिता यो सर्वपाप विना कृति रथांश स्यतु चारणं सर्वकल्याण दमि रपुत्रा
त्संसारनाशनं सुवर्ण रजताद्यैर्वा लोहेनापि ॥ तथैव वतया रथांश चारणं सुना नैव सु
वतकं ज्वालावतुषं सुपुत्रं सत्वा चैव विजानतः ॥ प्रग्नौ प्रजाप्य विधि बहिरयद्
न्नि संपुत इति हारीते ॥ जस्माच्चक्रं विजानेन संखे वै रये हि नः सर्वा सुमे सुवसतो
श्री एव प्रतिबोचनात् ॥ प्रनाय जातो प्रसुरा प्रदेवा इति वै प्रतिरितिरिति यत्नेप

धा

अ

॥२६॥

हे

ने पु=

निर्वसहस्रारः सहस्रारोनेमिः पिनात सतनूत्रणः सापुन्यसालोकतामात्रेति
 इत्युपनिषत् प्रत्रनेमिः वेदननेमिः पुत्रं वक्रमित्युच्यते सहस्रारशब्दानुगुण्या
 तस्यैवमन्यतरत्वादि सर्वेषु पिनादे प्रमाणेण नु संशेषानि विस्तरन्ति तात्र
 प्रपञ्च्यते ननु स्वशरीरे न्यदेवाभवेदं त्रिकिणी द्विजइति किरणकरण निषेधात्
 तस्यैव क्रोदिधारणं निष्पद्यते त्रपञ्च किरणप्रापुच घृतज्वाघात निमित्ताइति
 तद्व्याख्या तन्निरेव व्याख्यातत्वात् यदि वकिण करणेमात्र निषेधपरं तदा
 त्रिशब्दो व्यर्थः स्यात् पुनेन रागासंघिनगात्राणं नस्यास्यारत्रिकं सुरवं संग्रा
 मत्रपरोगाधेवलस्थितेन दूष्यतीति बचनमपि गतायं रागादतविषयत्वा
 निषेधस्यैव क्रोदिधारणस्य तु विधिं प्राणत्वात् मोहापनिषदि दन्ति एतु नुजेवि
 शोवित्रयादिसु ईशने शब्दे तु शंखवित्रय इति वेदं विदूरीति किं छंदनमेव
 निषिद्धं ननु दाह ननु न्यायं देवताचिन्मिति बचनस्य कागतिरिति चेत् साया
 न्यदेवता चिन्धारणस्यैव निषेधो विज्ञाप्यतो विमुविन्धारणं नुविधिः

केन सर्वज्ञात्वा प्रत्यक्षापेक्षं त्वंतरेषु तदेव संस्थानमभिमतमिति गम्यते ॥ नारदीये ॥ सर्वज्ञा
 तिसृषो नमो विष्णु नमो नवे न्युने तस्योर्ध्वपुंड्रकरणे ॥ प्रधिकारो बुधेः स्वत इति ब्रह्मांडे
 सर्वजर्णेषु मण्डराजुर्वीर्यरुद्रपुंड्रकं ब्राह्मण्यविक्रयेण जपहोमपराधणः विषत्रोक्तं
 नबहुनाचारपेक्षं पुंड्रकं योन्याचार्यतेन नमो मासवं विरूमीहं तं त्यजापि रुरात्मानं
 मदीया जालिलं चिने तस्मात्तं प्राप्तिमिच्छति वैष्णवे विमलनाभे ॥ उर्ध्वपुंड्रमिहं चायं स
 धसंसारमोक्षं नैव मित्यारि ॥ तदेवं सर्वेषां मूर्ध्वपुंड्रचारणे धिकारः इव्यं उर्ध्वपुंड्रं प्रदा
 युनं योद्धते नित्यमात्मवान् ॥ तस्य प्रसादे कुरुते विष्णुर्लोकनमस्तुत इति नारदीये च
 घट्टं प्रथमं प्रथमतः प्रकारेण मुच्यते ॥ इत्युक्ता उर्ध्वपुंड्रस्य सीत्यादिकं प्रतिष्ठितमित्यंता
 म्रतिमुपादाय ॥ तस्मात्तु म्रिको ग्राह्यः सर्व इव्येषु नित्यः ॥ म्रिकाया प्रचानत्वं वक्ति
 तन्नापरायति रित्युक्ता ॥ अथ क्रोत इति मंत्रमुपादाय प्रत्यक्षम्रतिरित्याह तस्माच्छेदं
 तमादिम्रदित्युक्ते म्रदला म्रदकाया चेतारग्राह्यमिति निर्णयं ॥ श्रीवाराहे ॥ एकातिनेम
 हाजागमत्त्वरूपविदेमला सांतरालान् प्रकुर्वीरन् पुंड्रान्मयदाहतीन् इति ग्राह्यमरी

५ समस्तैः संसारपासे निविधेते तु भूतैः पुण्यैः पापैस्तन्मूलैरागादिभिश्च त्वयः ५

विज्रमविधिब्रह्मतेन पुनीनो इति श्रुतेः अथ पुं पुं महेषनिषदि च तोर्द पुं पुं परमेष्ठितारं नारा
यणं सार्वभौमं त्रिगम्पं ॥ तात्वाविमुच्यते नरः स्वप्नस्तः संसारपासे निहवैव विमुच्यते ॥
उं पुं पुं तात्वे त्वन्यवमुमु सुनरोच्यते उं पुं पुं आयेदिति वि- अर्थः सार्वभौमं त्रिगम्पं तान
योगं कर्मयोगं च जज्ञिद्वारेण त्रिगम्पं नित्यर्थः ॥ रहवैव मुच्यते इत्येतत् तमेव विद्वान्
प्रतर्ह्य प्रवर्तीत्यादिबं चोत्तरपूर्वाद्यामेव विनाशनादिथरति ॥ सूत्रकारैरेव निर्णीतं
यः करोत्युं पुं पुं पुं संध्यावदनकर्मसु तेनां सुलभो ब्रह्म ज्ञेवास्मि नैव जन्मनि यावज्जी
वमिदं पुण्यमूर्धं पुं पुं दृष्टातिथः जन्ममृत्युतन्त्रे मुक्तिः सद्यः प्राप्नोति पुं पुं नमित्युपबृंहणं
तत्र लोडवचनानुसारेणैकस्मिन्नैव जन्मनि फेदेतात्पर्यं तथा कच शाखाया च तोर्द पुं
उं शितं चक्रचारी विष्णुपरं श्रयति ॥ यो महात्मा स्वरेण मंत्रेण सदा इति स्थितं परात्परं
यन्महं तोमहांतामित्यादि नोर्द पुं पुं चारणं सर्वथा विहितं कीदृशं तस्य संस्मानमित्यपेक्षा
यां प्रार्थनार्थे हरेः पादाकृतिमात्मनो हिताय मध्ये छिद्रं नोर्द पुं पुं यो श्रयति परस्य पुं पुं
वति ॥ स पुण्यवान् भवति समुक्तिमान् भवति ॥ प्रनेन संस्मानस्य विहितं तादाय वै एवा

मि

प

माश्रयस्त्वेन प्रभुतः पितृकृत् श्रीप्रपत्तिं कारयित्वा च त्रमुपदिशेत् ॥ एवं प्रपद्य लक्ष्मीं तां प्रियं सङ्गु-
 नावतहारी तो तैः ॥ यागस्तु ॥ श्रीगुरुहुरिवैश्वदेवे न इन्द्रोऽप्यथा ॥ उक्तं च पात्रे ॥ लक्ष्म्यं च स्तदा च
 यैः एजयेद्भूषणं दिग्विस्तारहारी ते तु ॥ प्राचार्यो न गवते समभ्यर्च्य ॥ निश्चयानित्यार्चनार्थं सम-
 र्पयेदिति योगार्थं नुक्तः ॥ एवं प्रपत्तिं स्तुतत्प्रकाशकं च त्रांतरसङ्गवैषिष्ट्येनैव कार्यं स्तुतं ॥
 द्वयेन सह श्लोके वेदेन हि हिरण्यत्वेन स्मार्त्तेनैव शरणं प्रपद्येत्तरमापतिं च मङ्गलं पूज्य-
 चिकः ॥ ग्रहं हरे तव पादौ च मूलं दास्ये नुदा सोऽभविता नुदा सोऽभविता स्मिन् नृपः जन्मांतरसहस्र-
 युयस्पृश्यान्मतिरीदृशी ॥ दास्ये हं विष्णुमक्तान्मिति सर्वार्थसाधकं पितृदिवा प्रमाणान्तर्द्वय-
 शेषत्वं स्वतः पतया ज्ञायकं च नातः ॥ परतरं तीर्थं वैश्वानां प्रिजलाभुना त्रयेषां पादोदकं पुष्पं
 गङ्गामपि पुनाति हीति ॥ पाराशरोऽस्माद्वैश्वानां विमुद्धतीति ॥ नो रद्धानोऽस्मावमहाभागवतानां
 नृपिवेत्योदादकं नृपः ॥ निरसाचार्येऽङ्गसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एतत्समस्तपापानां त्रायश्चित्तं
 नृपो तत्र निर्णीतं भगवद्भक्त्या दास्ये तन्निषेचणं ॥ श्रीगुरुतो महाभोगे महाभागवतो हि जैः
 सर्वापराधैर्मुच्येत परं रत्नं च विंदति ॥ इत्यादि हारी तो क्वा श्रीवैष्णवपादतीर्थं स्वीकार्यं तदुक्तं
 पात्रोत्तरखंडे श्रीरामचरित्रे श्रीरामवाक्यं ॥ ततो वाचयामीत्यादि शरणं गतवत्सलं सर्वपापानां

विः चतुरंगुल मूर्द्धाग्रं गुले विस्तृतं मुद्रा द्विजः पुं प्रुं प्रुं सोम्य सांतरालं नुधारयेत् अ
 षिड मूर्द्धाग्रं यः करोति विप्रुं जीः सपर्यायेन तानेति नरकानेकविंशतिमिति पारमेष्ठ्य
 संहितायां ॥ स्रुं सुपा मूर्द्धाग्रं कुर्यात्पर्यमं च पाश्चात्त्ये च न विन्यास मूर्द्धाग्रं पुं प्रुं मि
 होयत ॥ प्रत्यर्थमं च मिति ॥ प्रतिशयित सांतरालमित्यर्थः तदेवं हारिणं स्रुं मानत्वे
 सांतरालं स्वसोपवेत् ॥ प्रति सिद्धं ॥ वक्षिष्य स्मृजो नासिका मूलं चारमं के शांतं सुप्रक
 ल्पयेत् ॥ हारिणं वक्षिणं ननु कुमेन सुमधिनेति हारीते ॥ आसदा नेतया होमे स्वाध्याये पित
 तर्पणे ॥ अथ या चेत् पुं प्रुं विप्रुं यादि जसत्तमः पुं प्रुं सांतरालं तु हरिडा चारयेत् प्रि
 मिति तत्रेव श्रीयजात इति ॥ ह्रवा कुं कुं मेतेषु चारदिति पाप्मो नरखे ॥ तत्र सुं प्रुं एतन्म
 र्तिज्यात्वा मे त्रं चारयेत् ॥ अंतरालं सु सर्वं पुं हरिडा चारयेत् पुनामिति तदेवं पुं प्रुं चारण
 कार्यं ॥ प्रथमं हारीते ॥ यास्मिन्मासि नव दीप्तो तन्मूर्तेनामनो हितं ॥ यद्वा कुर्यात्प्राप्तादिनाम
 तत्रैव शक्त विहाय ताराणं च जे चामवे स्रुव इति मे त्रस्तु सत्सं प्रदाय प्राप्त सदाचार्य
 मुरवाद्वा तत्र ॥ प्राचार्ये पि ॥ त्वं माता सर्वं लोकानां सर्वं लोकं चारयिष्ये ॥ प्रपराय सत्तैर्जुषे

विरोधि॥ ज्ञातव्यतेतदर्थानांपंचकं मेव विज्ञेयमिति॥ यद्यप्येवंप्रपन्नस्य कर्त्तव्यं तरेन
 विघतएव सकृत्प्रपन्नेरेव फलमाप्नोत्यतः सकृदेव प्रपन्नोऽयः सकृदेव हि शास्त्रार्थं कृतो
 यंतारयेन्नरमित्यादि प्राप्ता एतत्तप्यपि भगवन्मुखो ह्यसौ हेतुत्वेन नित्यमुक्तं क्रियमाणं
 कैं कर्त्तव्यं वा बह्वरीरपातं वर्णमपि विहितं कर्म नुष्ठेयमेव तदुक्तं विलवाय चार्णवपातं
 नायकुलस्य च संग्रहाय च लोकानां चर्षादास्त्यपनाय च॥ प्रियाय मम विषेऽश्वदेव देवस्य सा
 र्द्धिः एः मनीषी वैदिकाचारं मनसापि न लंघयेदिति॥ प्रब्रमनीषीति प्रपन्न उच्यते तत्प्र
 करणत्वात्॥ एकांतं भक्तिदंष्ट्रापि॥ स्वाश्रितानां स एव हि प्रनपेक्षितसालो व्याघ्रनेकसु
 खदस्वतः॥ एकांतं भक्तिसु॥ प्रनपेक्षता विषेऽममता प्रेमसंयुता भक्तिरित्युच्यते श्री
 ष्वप्रह्लादेऽहं वनारदैरिति पंचरात्रोक्ता॥ प्रनपेक्षता वर्जिता मम ते न त्वयः॥ सकलफल
 देहि विष्णुः तत्त्वाविलास्य दपितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थं दंस्व कृतविदिसृजेतको नुको
 वातजे त्विमापविस्मृतये नु नूत्ये किं वा प्रवेक्षत वपादरजो नृषां न इति ईश्वरस्य तु सा
 मर्थ्यं नालं भं तस्य विघत इति तस्य विघत इत्यादि प्राप्ता एतादि॥ प्रनपेक्षतेति॥ सालो व्याघ्र
 क्य

अत्रतरुणी मुषगत तां वृत्तदृष्टांतवचनाच्छेषशब्दो निहितवचन एव ननु तदवशिष्टवचन इति
 निवेदितमोजनिर्जातिविषयस्तेनेयजेच्छेषाशनं देवं शेषासनाभिधानस्येत्यादिभिः शेषा
 शनशब्दप्रयोगात् ॥ इत्याख्यसंहितायां षोडशोपपदले समप्रयोगदेशेन निवेद्यहरेः किं विज्ञे
 त्वयं वागुरोस्तथा तत्रैव स्वमोजनप्रथमदधिदीरादेः पूर्वमनिवेदितस्या कस्मादुपास्थित
 स्य मनसा निवेद्यैव प्रोक्तव्यत्वमुक्तं ॥ तदा कस्मात्प्रवृत्तैव मनसापि समर्थं प्रश्नो यादिति
 शेषः ॥ किंच ॥ यत्करोषियदम्रासितकुरुष्वमदर्पणमित्यत्र देहचारणाय प्रश्नासितत
 यततन्मदर्पणं प्रार्थ्यतेत्या प्रार्थ्यं प्रार्थितं यथा प्रवर्तितया प्रश्नं करु इत्यत्रापि स्वस
 मर्पिततस्यैव मोजनमुक्तमिति दिक् ॥ पापेनापादिपंच संस्कारनवेत्याकर्षकारकः प्र
 र्थपंचकविद्धिप्रोपहानागवतस्मृत इति ॥ नवेत्याव सुदृशानोर्द्धपुंड्रादितत्रिंशैरेक
 तमुजेसकुरोर्मत्रपठनप्रवर्तनविधिनाहरे ॥ स्मरणं कीर्तनं विज्ञोः सेवावपरमात्मनः नः
 त्रणमंतस्य पुरुतस्तदीयानां समवर्तनं त्रसादतीर्थसेवावन्नस्ति नैव विद्यास्मृता ॥ प्रर्थ
 पंचकं च प्राप्यस्य ब्रह्मणोत्पत्तप्राप्त्यप्रत्यगात्मनः प्राप्नुयाथः फले प्राप्तिस्तथा प्राप्ति

र्थसिद्धिरितितन्मार्गस्य दोषरूपत्वमित्यर्थः किरातहृणं प्रेत्यादिपदपाश्रयाः सुच्यंतितत्त्वे
 प्रभुविभवेनमइत्यादेः ॥३१॥ इति श्रीरामानुजदासविरचितेविवेकत्रयोपायपरिच्छेदोना
 महितीयोपरिच्छेदः ॥३१॥ प्रथेदानीं पुरुषार्थविवेकमाह ॥ नैश्वर्यं न च वैवल्यं साध्यं श्रीवैस
 वावलेः किंतु श्रीशानु नृत्यर्थं श्रीतुल्लासितसेवने ॥ श्रीवैस्वाक्तेरितिसिद्धानां साध्यका
 नां बसर्वेषां श्रीवैस्वानामित्यर्थः नैश्वर्यं ॥ न च वैवल्यं साध्यं ॥ प्रपन्नपरिजाते ॥ ५ ॥ गाय
 पुष्पतथा वासो भूषणदियश्च न गृह्णन् ॥ तथा भोज्यानि वा नानि नात्मार्थं वैसवं हरेत्
 स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां चैव संसां वर्जयेत्सुधीः ॥ तस्मात्सर्वात्मना विद्वान् विषयान्विषय
 मजेत् इति विषयान्विषयवित्तानां विद्वद्वेशः ॥ सुदूरतः वारुणीदिगात् वसुव्रज नैडी
 किमाप्नुवादिति तथ्यो ह्युक्तेर्मजितो लोकः ॥ दीपते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः ॥ दीप
 ते श्रुतिस्मृत्यादिषु विषयहेयत्वस्य बहुलाः प्रसिद्धत्वात्त्राप्यंते पुस्त्यापि विष
 यासाधेन सुखरूपता तथा हि रूपत्वावप्यवतियोचित्यिडेन नैः सुखमुदयतिसपत्न्याः ॥३१॥
 देयः परित्राजकस्य च एका मुक्तेरस्य राग एव न न बुद्धेरुदयात्तस्मिन् सुखरूपतामर्थे वा ॥

६ रुतना वमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो न वानिति प्रत्र भवत्यर्धो ६
 सा हि सा प्रीप्सा नृपेव त्वय्यपुत दीयमानेन गृह्णति विनामत्सेवना जन्म्याः प्रयो विभूतिं
 मम मायिनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुश्रुतां श्रियं प्रागवतीनाम्यहयेति भद्रापरस्य भेदे
 भुवते तु लोके इत्यादेः प्रपरं च प्रत्राफनिकानां मुपदेश्च एतादृशप्रपत्तिरिति वेपितम्
 लभूतपूर्वो वार्था एतत्त्वेन नगवदनुग्रहीतत्वेन सर्वोपपत्तिः यतः स्वानुग्रहीतत्वेन स
 र्वोपपत्तिः यतः स्वानुग्रहीत भक्तप्रवर्तितत्वेन तन्मार्गे पक्षपातो भगवतः अतएव दश
 भेदब्रह्मादिवाक्यं स्वयं समुत्तीर्य मुस्तुतं घुमनूत्रवा एव श्रीमद्भक्तसौहृदा भवत्यर्धो
 जस्योपायत्वस्वीकाररूपमार्गसंश्रदाये प्रवृत्तौ तादृशनिष्ठाभावो नास्ति तत्संबन्धिना प्रपन्न
 ग्रहं करोषीति भावेनोक्तं सदनुग्रहो न वानिति तत्संश्रदायिनोपेक्षेन तत्र एव रूपं भवाय
 नोत्वनिरूपणमिति तथा च न तथा ह्युवाच नृराज नृपयेत तप आदिति यथा ह्यसार्पित प्रा
 एस्तं सुरुष्य निषेवया स श्रीबीनो ह्ययं लोकोपथा ह्येव भूतो नयः सुशीला सा च बोधयत्र
 नारायणपुरायण इति अत्र साधनमार्ग इवासाहायता निमित्तेन भवति नैव यतस्तत्र सुशी
 लोः सा च बोधिः कोमाः नारायणपराः संति अतस्तन्मार्गस्थानां तत्सहायेनैव परमपुरुषा
 ६ न मे व तन्निधानं तत्कां प्रदाय प्रवृत्ता

सिद्धे ब्रह्मणि स्थिते॥ उन्नयोरेव संबन्धेन परे निमित्तोपपन्नं श्रीमंत्रार्थे पित्र्ये च श्रीमते विसर्गे तु मंदा पादो
 स्पष्टं एवं करोम्यहं देशकालाद्यैः सुखं लभयते रित्यादि श्रुतिः स्थितिः सिद्धं स्यात् प्राविशदास्यमेव
 विनामत्सेवनं जना इति॥ अद्भुतगवद्वाक्यात्॥ यस्य तु दास्यमेवास्मर्त्तुं तामाह॥ किल वज्रे इ
 ति॥ वालिवाक्याच्च यथा श्रीकृष्णसमस्तहिषीवाक्यं॥ न वयं साधिसा प्राज्यस्वराज्यं नो ज्यमपु
 त वैराज्यं पारमेष्ठ्यं वा प्राणतप्यं वा हरेः पदं कामयावमह एतस्य श्रीमत्यादरजः श्रियः कुच
 कुं कुमरां चार्थं॥ मूर्ध्नि वीरुंगदाभ्रतः॥ ब्रजस्त्रिपेयं द्वांशुति पुलिंघस्त्य एवीरुथः गावश्च
 रयंतो गोपाः पादस्य शंभो ह्यत्मन इति॥ साम्राज्यादीनि तु सार्वभौमैः प्रपदंत एतन्मयं नो गोत्रो
 क्ताणि प्रादिसिद्धिना त्स ब्रह्मपदे मोक्षसालोक्यादिति क्रमेण ज्ञेयानि पादस्य मूर्ध्नि सेवानूप
 मित्यर्थः॥ तथातत्प्रसंगादेव प्रसुप्तमासनवराह ए पादौ चतुर्बलविश्राम एवीजनगंगौ ध
 ल्ये देशप्रसाधनाय नयस्य मनो यहा र्ये दीप्ति सताः प्रपि विभो विदेधुस्मदास्मिति एवं
 श्रीनगवतेपि प्रतिपदमेवोदितं तत्र तत्रान्ये च ननु दासस्य दोषत्व पारतं अरूपतया
 दुःखरूपत्वमेव दृश्ये उक्तं ब्रह्मातं अंशुक्तिः पारतं मयं च इति सर्वपरवशं दुःखं सर्वमात्म

दिष्टपुद्गरभरणं नंतरद्वेषोदपदर्शनात्तथात्वं किंच ॥ क्रमेत्वं^{ति} इति कोमलेषु क्रमेत्वं
 कटकलंपटस्तन प्रियंवदनं हृद्यं क्रोडाविटपं कं कांतिं एतत्प्राप्त्या च प्राप्तिषु विषयवि
 ययकहेयोपादेयबुद्धेरनैपत्या न विषयजातं सुखं रूपमिति ननु कैवल्यस्य नित्यत्वात्सु
 खं रूपत्वाच्च पुरुषार्थं तत्सु मैवं ॥ नात्पत्तिकं विगणयं त्यपि ते प्रसादं किं त्वदपि तन्नयं भव
 उन्नयैस्ते ॥ यै गत्वदंष्ट्रि शरणं प्रवः कथायाः कीर्तनातीर्थयशसः कुशलारसज्ञाः स्व
 र्गापवर्गजननरकेऽपि तु ल्यार्थदर्शिनः मत्सर्वप्रतीतंच सा लोकादिचतुष्टये नेष्टं तिस्रे
 वया पूर्णः कुतो न्यत्काल विदुतमित्याह ॥ श्रीनागवैतै ॥ तस्यापि हेयत्वप्रवणत्वं तदुक्तं प्र
 र्वाचार्ये भोगा इमे विधिश्चिवादिपदं च ॥ किंच स्वात्मानुभूतिरितिया किल मुक्तिरुक्ता
 सर्वतद्व्यजले जायमानं जुषेप ह स्त्वादिना यतवदा समहारे इति कस्तर्हि पुरुषार्थः ॥ इ
 त्यत्र ग्राह ॥ किं त्विति ॥ पतिं विष्णुस्यात्मेभ्यं सकारणं करणधियाधिपः सर्वस्येशवः य
 स्यात्मा शरीरे दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मात्मनः स्याज्जीवनेऽप्यहितेऽप्य
 शक्तायां स्पृहायदि ग्राह्यात्मादास्यहं स्वमेव स्वभावं च सदा स्मरस्वत्वमात्मनिसंजाते स्वा

२९

नापारतं मृदुःखाय परतं मृदास्थितात्सर्द्धी नापारतं मृमेव सुखकर एमिति ॥ यथा लो
 कं मनु संचेय स्वातं मृमेव सुखकारणं चित् ॥ न कथं सुखकाली स्यात्कीलोत्यादी ववानरः
 प्रयो मपारतं मृदुःखायति विनिधि ध्यते तनु भगवदास्पेमनी विण् ॥ ईश्वरो ह्यहं भो गी
 सिद्धो हं बलवान् सुखी स्यादिकानु संधानमा सुखमाह ॥ भगवान् सत्त्वराह नवति प्रुतएव
 चान न्याधिपतिरिति श्रुति ॥ सूत्रै अपि दुःख हेतु कर्मधीन पारतं मृ प्रति ॥ सौपपरे ॥ प्रात्मत
 त्वस्य शरीरत्वविधायक श्रुतिबलो त्वतो दास्य त्वस्य ते श्रुतत्वं को चोपपत्तेः ॥ यस्यानु
 दास्यमेवास्मत्पितामह ॥ किल व ब्रे इति ॥ बलि बवनेन प्रत्कादादीनामपि परित्यक्त सक
 ल सुखांतराण् ॥ प्रार्थना श्रवणं च विष्णोरनु चरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनी विण् इति पापवासा
 च परमोपादेयत्वमेव दास्यस्य सिद्धंतस्य वदशकाल प्रकारदशा परिच्छेदा नावमाह सर्व
 त्र सर्वदा सर्वविधं सर्वदशानुगं स्व रूपोपायसाधनं निर्णयो मुदाहृतः ॥ अतिशुसएकधा
 नवतीत्यारन्य अपरिमित धानवतीति ससत्यकामः सत्यसंबल्यः ॥ सर्वे पुल्लोकेषु का

ध्या

वशं मुखमिति निषेधेति पारतं अमेवायु रति र्वाख्याता तस्मात्तं परि वर्जयेदिति श्रुतिश्च
 मुक्तं स्यात् तं अमेवायु रति र्वाख्याता तस्मात्तं परि वर्जयेदिति श्रुतिश्च मेवं ईयति स्वरान्नवतीति
 सूत्रेण प्रतएव वातन न्याधिपरिति इति ॥ तस्मात्कथं जीवस्य पारतं अमे सुखमिति ॥ प्रत्रो
 व्यतेत त्रमुक्तोपि ॥ कदाचित् दुःखी चेत्तन्ने सति पारतं तत्वात् शेषत्वात् वासं प्रतिपन्न
 वहिति हि प्रयोगः स्यात् तत्र तावत्सर्वत्र मुमुक्तस्य दुःखरहित निरतशयानं ददविधा
 यकैः ॥ प्रशरीरं बावसंतं प्रियाप्रियेन स्पृशतः रसं ह्येवायं तन्मनो न दीप्तवतीत्यदि श्रु
 तिश्च तैवायः सुगमः उपाधिश्च दुःकर्म मूलत्वदुःकर्म जनिता ग्रीत्यादि दुःखकारणयो
 गित्वमित्यादिरुक्तः किंच प्राच्यदुःखित्वेन सिद्धसाधनं मुक्तिदशायां दुःखीतिसाध्यदुःखी
 दृष्टा तस्य साध्यविकलता किंच न हि पतिप्रभृतीनां पारतं त्राभार्यपुत्रदासादयः ॥ सर्व
 सर्वदा ततो दुःखिनो ह्युपते प्रत्युत पारतं अमेव परमं भूषणमन्यमाना केचित् स्वभृत्य
 पुत्रादयः स्वातं अनिर्दुःखोपि रोषलोहितवज्जुषः ॥ परिवादाभिमानिनो विमन्यन्ते ॥ प्रत
 स्तु स्यातं अमेवानिष्टं तन्मपरमपारतं अतिष्ठतममेव ह्युपते तस्मात्स्वातं त्राभिमानि

नैराण्येनैतत्तथा तैत्तिरीयशाखापनिषदि श्रीषास्मावातः पवते श्रीषोदेति सूर्यः श्रीषास्मादग्निश्चेदं
 अमत्सुर्यावतिपंचमइति शौचानंदस्य श्रीमीः ॥ मां सान्वति युवास्मात्सा च युवाऽप्यायवः ॥ प्राशि
 षोदृष्टिस्पो वलिष्ठः ॥ यस्येयं पृथिवी सर्वा विन्नस्य पूर्णं स्यात्सा एको भानुषः प्रानंदः तेषे शतं प्र
 नुषः प्रानंदः स एको भानुष्यः चर्वाणामानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं देवगंचर्वाः
 एणामानंदः ॥ स एकः पितृ एण विरलोक लोकानामानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं पि
 तृ एण विरलोक लोकानामानंदः ॥ स एकः प्राजान जानां देवानामानंदः कर्म देवाः ये कर्म एण दे
 वानपियः ति ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं कर्म देवानामानंदः स को देवानामानंदः ॥ ओ त्रिय
 स्य वा कामहतस्य ते ये शतं देवानामानंदः स एक इदं स्यानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये
 शतं मिंदं स्यानंदः ॥ स एको बृहस्पतेरानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं बृहस्पतेरानं
 दा स एकः ॥ प्रजापतेरानंदः स एको ब्रह्म एण प्रानंदः ॥ ओ त्रियस्य वा कामहतस्य स पश्चायं पुरु
 षे पश्चासावादित्ये स एकः सयः एव वित् ॥ अस्मा लोकात्प्रेत्य हतु मन्त्रमय मात्मानमुपसंक्रा
 मतीत्यादिः किंच पुन्यराजानस्ते क्षपलोकानवन्तीत्यविदुः ॥ क्षयलोकत्व कारण मन्त्रराज
 ओ त्रियस्य वा कामहतस्य ते ये शतं प्रजापतेरानंद ३

रश्मि शेषे देशा विन काल योगिनी षष्ठं त्ववस्था स्वरिवला सन न्यधी व
 मचारे प्रवतीति स्मालो कान कामा न्ये काम न्युत्तु सवरान्ति विच प्रनेन तस्य स्वसंकल्पमात्रपरि
 ग्रहीत बहु रस्मि विनियेता न ह तया सर्व विचै क्य सं जवः तदुक्ते श्रीवत्सवि नृमि श्रेः शुशे षडा
 स्ये करतिः सदा ब्राह्म करी शव नै य ब्रह्म दंति के इति विं च ॥ यो वेद निस्ति गुह्यं परमं यो म न
 सो सुते ॥ सर्वान् कामान् स ह ब्रह्मण विपश्चिता इत्यादि श्रुतौ तस्य सकल सुख भोग उक्तः यदा
 पश्यः पश्यते रु क्य वार्ण कर्त्तार प्रीतिं विबुध ब्रह्मणेन ॥ तदा विद्वा सुण पापे विरूप निरंजनः
 परमं साम्प्र मुपैतीत्यादौ तु ज्ञानानंद यो रत्यंत साम्प्रमेव विवक्षितं न त्वै नैगमात्र साम्प्रलि
 गा ब्रजग व्यापार बर्ज इत्यादि न भगवते सूत्र को एव व्यवस्था पित त्वात् पारम्य विनो षणं च
 तत्राल्प शादृश पव्यवच्छेदके पथा इहा वर्ण्यो इहा वर्ण्यो स्ववर्ण निरूप्येः काचन कलपौ
 त निरूप्योर्वा परम साम्प्रौ कौ परिमाण वैषम्यमात्रं नि विध्यते ॥ न तु वर्ण वैषम्य तथात्रापि नो
 गमात्रे परम साम्प्रं ॥ न तु जगद्वापारदिन ॥ प्रानंद गण तातु श्रुतौ न मुक्तस्य नंद तारतम्य विव
 क्षया अपि तु ब्रह्मणे निरतिशया नंद विवक्षया सो सुते ॥ सर्व कामान् स ह ब्रह्मण विपश्चिता
 निरंजनः परम साम्प्र मुपैतीत्यादि विरोधादेव श्रोत्रियस्य वा कामा इतस्य वेत्यत्र संसारं द
 शावस्व जीवस्य यथा यथानिः काम त्वं तथा तयो त्वा नंद प्राप्ति रित्येतद्वि वक्षितमिति श्रु

कं
 वं

विद्मगवत्सा ज्ञात्कारसुखमात्रं ननु यथेष्टैर्कैर्कर्यादिसुखमिति दीयमानं न गृह्णति विनाम
 त्सेवनं द्विजा इत्युक्तमिति नेयं तस्माद्भगवदनुभवजनित प्रीतिकारित सर्वदेहा सर्वकाल
 सर्वावस्थावितसर्वप्रकारैर्कैर्कर्यमेव परमः पुरुषार्थ इति सिद्धं ॥ प्रशंखरीष इत्युक्तं
 विन्नीषाण ह तु मदादयो ब्रजलोकश्च प्रपन्नत्वेनानुसंधेयाः ॥ प्रपरं च एकांतित्वसंबन्धवतो
 गुरुशापनिमित्तजम्बूद्वीपवजाजोप्याग्निदाहनेमिति ककरणवतोऽपि ब्रह्मप्राप्तिरित्यत्र
 वैवस्वतमनुपुत्रपृथ्वीनवमस्कंधे दृष्टव्यः यथा एवं सतः सगुरुणा प्रतिग्रहा
 त्कृता जलिः ॥ प्रचारय द्रुतं वीर उर्ध्वरेता मुनिप्रियं ॥ वासुदेवेन गवति सार्वभौमनिपरे
 मले ॥ एकांतित्वं गतो न तस्या सर्वभूतसु हृतमः विमुक्तसंगः शांतात्मा सर्वधर्माक्षोऽप
 रिग्रहः यदृष्टयोपपत्तेन कल्पयन् वृत्तिमात्मानः ॥ प्रात्मन्यात्मानमाचार्यज्ञानतस्तः ॥
 समाहितः विचक्षोर्महीमेतां जडं च ववधिराकृतिः ॥ एवं वृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाप्ति
 मुस्थितं तेनोपपुक्तकरणे ब्रह्मप्रापपरं मुनिः किंच नारदा जसंहितायां ॥ प्रयत्तिस्त्रिविधा

त्वमुच्यते तच्च निःकर्षकं कर्माधीनत्वमेव तान्निरुतिश्च विदुषः सस्वरा एतवतीत्यत्र विवक्षितं
तः प्रतोपि कर्मवन्नपत्वमेवात्र निषिध्यते न स्वाभाविकं न ग्राह्यं न द्वयस्य त्वं ॥ प्रतएव चानन्या
धिपतित्वमेवोक्ते न त्वनधिपतिरिति तस्मात्स्वभाविकं न ग्राह्यं न द्वयस्य त्वं पुनरुच्यते पप्रोक्त
रखंडेऽप्रविष्टिनाः सदा तेषां विष्णुना संगता मुना तत्समानमुखं नित्यं प्राप्नुवंति प्रती
षिणः यत्र यत्र हरेर्लोकानां विष्णुमुभवेत सः ॥ नाप्नुवंति पुनः सर्गं सर्गं स्वाह्वजतवः यथा
सौमित्रिनरतो यथा संकर्षणदयः ॥ तथा ते नैव जायंते सत्यलोका ग्रथेष्टया न पुन
स्ते नैव यास्यंति तत्पदं साम्प्रतं परं ॥ न कर्मबंधनं जन्म वै स्वानां च विद्यते ॥ विष्णोर
नुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥ न वै दास्यं परे दास्यं वंचनं परिकीर्तितं सर्ववंचन
विनिर्मुक्ता हरिदासा निरामयाः ॥ प्राग्रसु भुवना ह्योका पुनरावर्तिनो ज्ञाणः ॥ कर्मबंध
नमपादुःखमिष्टसौख्यमयप्रदाः ॥ बद्धाया सफलदाः स्वजनिना ह्योका हेतवः इत्या
दि ब्रह्मवैवर्ते ॥ हरेरुपासना चान्नसदैव सुखं नृपिणी ॥ त्वसाधनरूपा सिद्धिरूपा त्रसा
ध्यत इति उपासनाविशेषजनितसालोकादौ तत्तत्लोकोक्तिः सुखानुभवपूर्वकयाति

वेगीकरोत्येवेति॥ ग्रंथार्थमुपसंहरति॥ स्वतृपोपायसाध्यानासंग्रहः॥ समुदाहृतमिति पापीय
 सोपि॥ शरणगतशब्दभाजो नोपेक्षणी॥ मिमतवोचितमीश्वरस्य त्वज्ञानशक्ति कणा सुस
 तीव्रनेहपापंपराकृतिसुमहंति मामकीनं॥१॥ सोयं विवेकत्रयरत्ननामा॥ रामानुजाचार्य
 कृपेकसिद्धः॥ २॥ ग्रंथो मुहुर्वै सववयवैव्योः श्रीवै स्ववानां वमुदंतनोनु॥३॥ यथागुन
 एकरुणालत्वेन सुखमहत्वं च मयपिजातं तेषां वृते कोपवृत्तिरप्येतसानां गसां
 रानप्रपद्ये॥४॥ प्रसंगतो वापि सुसंगतो वा योर्थो मया ये सह सा च्यत्ने वि सोयं
 मिच्छेत्त एवैव तस्मात्स एव संज्ञो ध्यायिता वयेयः॥५॥ यत्तु पाजनि तो ग्रंथो येन वप्रेरि
 ता स्म्यहं॥ मदीयं चापलं तेन न धार्यं निजमानसे॥६॥ श्रीम घृती इ करुणालवला
 सितेन यद्द्वस्मणे न लिखितं सहसैव तत्र संतः॥ स्तुप तपरिशीलन सुखभावाः
 साकृत्वमेव गमये वेदवधं॥ इति श्रीरामानुजदासविरचिते विवेकत्रयरत्ने सा
 ध्यविवेको नाम तृतीयः परिच्छेदः॥ श्रीरस्तु लिखितं नानुमिश्र हि सारिया मित्ररुपा
 राम॥ संबत १७५३ मिति पौष सुदि॥१०॥ रत्नं नृणां॥ लिख्यं परसराम पुरमये॥ पुन

क

ज्ञेया करण त्रय भेदतः गुण त्रय विभेदादप्येक कात्रिविधानवेत् ॥ प्राणमं कनमुखेन न्या
 सलिंगेन केवलं ॥ गुर्वधीना भगवति प्रपत्तिः कायिकी क्वचित् अविज्ञातार्थतत्त्वस्य मंत्रमी
 रयतः ॥ परं गुर्वधीनस्य कस्यापि प्रपत्तिर्वाचिकी भवेत् ॥ न्याः अलिंगवतांगेन धिपार्या इत्य
 तत्त्वतः ॥ उपासितगुरोः सम्पक्व प्रपत्तिर्मानसी भवेत् ॥ यदि इच्छन् प्रति कुलानि सर्वभूतानि
 कं पितुं ॥ प्रपद्यते हरिं मोहात्सा प्रपत्तिस्तुता मसी गृहीतान् विविधान् कामान् ॥ यदका
 मै न गवतवत्सलं ॥ प्रपद्यते हृषीकेशं ताम्रिणं राजसी विदुः ॥ परित्यज्या खिलान् कामान् न
 त्सेवा त्सेभ्यं हरिं ॥ प्रपद्यते दास रुचिर्य देव्या सतु सात्विकी हीना हीनतमा वै वरजसा
 तमसा कृता ॥ सत्त्वेन यात्रयुज्यं ते मुख्यास्ताः परिकीर्तिताः ॥ सत्त्वया मानसी त्वेका तत्र मु
 ख्यतमा मता तया हि ॥ परमं सिद्धिं सद्यो यंति मनीषिण इति श्रीमद्रामायणे वदो जलि
 पुटं दीनं याचंतं शरणगतं न हन्यादन्त्यसंस्पर्धमपि शत्रुं परंतपेति ॥ श्रीरामे न्या प्रपन्न
 स्य न परित्यागः ॥ क्वचिदिति ज्ञेयं प्रतिभुं मन्त्रविंदते गृह्यतेः स्वर्गं ह्येका न स्य विप्रव
 वः ॥ नीतिं प्रपन्नं प्रददाति शत्रुवै संप्रादेवाः प्रहरेति वज्रमिति ॥ तस्मात्प्रपन्नं न गवा